

Тарас Чухліб

доктор історичних наук,
Інститут історії України НАНУ
(Київ, Україна)
e-mail: taras_chuhlib@ukr.net

**Назви «Україна» та «Українний»
в офіційному тезаурусі держав
Східної Європи та Малої Азії:
діахронно-семантичний аналіз
(1490-ті рр. — середина XVII ст.)**

За допомогою діахронно-семантичного методу автор досліджує складний процес еволюції уживання поняття «Україна» у ранньомодерну добу історії Східної Європи та Малої Азії. Дослідник приходить до висновку, що слова «Україна» та «Українний» протягом XV — першої половини XVII ст. використовувалися офіційними структурами Великого князівства Литовського (ВКЛ), Корони Польської, Османської імперії, Кримського ханства, Московського царства та Війська Запорозького у таких випадках: по-перше, для означення пограничної (прикордонної) території ВКЛ; по-друге, для синонімічного маркування «краю», «землі» під назвою «Русь», де компактно проживав «руський народ» та вживалася «руська мова»; по-третє, у «вужчому» дискурсі ВКЛ та Корони Польської ця назва позначала територію Київського та Брацлавського воєводств ВКЛ, у «ширшому» — після Люблінської унії 1569 р. впроваджувалася королівською владою Речі Посполитої як офіційна назва для Київського, Брацлавського, Чернігівського, Руського, Белзького, Волинського, Підляшського і Подільського воєводств Речі Посполитої. Султани Османської імперії з 1530-х років окреслювали цим терміном території на північ від Очаківського еялету та Білгородського санджаку у межах річок Дніпро та Дністер, а гетьмани Війська Запорозького від початку XVII ст. уявляли «Україною» обшири, що простягалися від південно-східних меж Білої Русі — на півночі і до гирла Дніпра — на півдні.

Ключові слова: назва «Україна», «Українний», «Русь», Велике князівство Литовське, Корона Польська, Османська імперія, Річ Посполита, Військо Запорозьке, Стефан Баторій, Сигізмунд III Ваза, хоронім, політонім.

Слово «Україна»¹, що є іменником у морфологічному відношенні, так само як і похідний від нього прикметник — «Українний / Український», на всіх етапах існування зазнавало певних змін та набувало різних лексичних смислів протягом багатомісячної історії свого існування. А тому це надзвичайно важливе для нашого суспільства «тут і тепер» дане Слово можна також означувати в історико-лінгвістичному розумінні як поняття, номен або ж термін. У цій статті звернімося до проблеми історичної локалізації поняття «Україна» та інших похідних від нього смислових конструкцій, що надасть можливість бути історично темпоральним, а не модернізувати, тобто осучаснювати ці поняття.

Як зафіксовані в актах мовлення авторів історичних джерел назви розумілися людьми того часу для ідентифікації реалій їхнього світу? Наскільки поняття «Україна» та інші лексеми з історичним прикметником² «Українний / Український» увібрали в себе логіку процесу творення ранньомодерної нації, який розтягнувся на довгі століття потому? Чи зазнавало воно «вчора і тоді» внутрішніх та зовнішніх семантичних трансформаційних впливів, а якщо й зазнавало, то яких — коли, яким чином і чому?

¹ Учений-мовознавець В. Німчук стверджує, що в староукраїнській мові «на початку XVI ст. було знайдено виразний спосіб передавати йотований звук «І» через значок ««И» з «крапкою» і «дужкою» над нею (Див.: Німчук В. «Договори і постанови прав і вольностей військових...» 1710 р. з погляду історії української мови // «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-ліття укладення). — Львів, 2011. — С. 34). У підготовленій В. Панашенко таблиці «Скоропис документів Генеральної військової канцелярії другої половини XVII ст.» відзначено, що рядкова літера «І» пишеться у таких основних варіантах з багатьма різновидностями: 1) «И» з крапкою «.» згори посередині, а над «.» ще пишеться рисочка «_» (рисочка є короткою і довгою, лівий край нахилений донизу, правий — вгору; ближче до крапки і далі); 2) «И» з крапкою «.» над якою знаходиться дужка (меншою і більшою); 3) «И» з крапкою над якою знаходиться «трикутничок» «рожками» донизу; 4) «И» з крапкою, зміщеною вправо (над правою вертикальною рисою) з рисочкою вгорі (Панашенко В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. — К., 1974. — С. 39). Звертаємо увагу, що у всіх цитуваннях статті ці знаки будуть передаватися як «І». Через букву «І» також подається переклад з польського — «*Ukraina*», «*Ukrainny*» та російської — «*Украина*», «*Украинные*», «*Украина*». Переклад цитованих джерел здійснено на сучасну українську мову з урахуванням вимог правил видання пам'яток: Німчук В. Правила видання пам'яток, писаних староукраїнською та церковнослов'янською мовами. — Ч.1. — К., 1995. — С. 24–30.

² Про правила визначень частин мови в історичних текстах: Бевзенко С. Історична морфологія української мови. Написи із словозміни та словотвору. — Ужгород, 1960. Див. також: Історія української мови. Морфологія. — К., 1978.

1. Історіографічно-термінологічна ретроспектива

Над проблемою термінологічного розуміння назви «Україна» у середньовічну та ранньомодерну добу світової історії задумувалося не одне покоління істориків та мовознавців³. Зокрема, ще у 1912 р. В. Липинський відзначав: «Є річчю характерною, що клич відродження вийшов з тієї самої наддніпрянської полянської землі, що в перший період, в часи Київської держави називалася Русь, — а в другий період, починаючи з XVI ст., звалася Україною (курсив тут і далі — автора статті)»⁴. М. Грушевський стверджував, що назва «Україна» була «уживана в староруських часах в загальнім значенні пограниччя, а в XVI в. спеціалізована в приложенні до середнього Подніпров'я, що з кінцем XV в. стає таким небезпечним, в виїмкові обставини поставленим, на вічні татарські напади виставленим пограниччям, — набирає особливого значення з XVII в., коли та східня Україна стає центром і представницею нового українського життя і в різкій антитезі суспільно-політичному і національному укладові Польської держави скупляє в собі бажання, мрії і надії сучасної України»⁵. У 1921 р. С. Шелухін стверджував, що «московське слово “украина” виводять звичайно від “у край” (чоґо). Земля, яка лежить “у края” якоїсь території — се бо є “україна” тої території. Але ж по-українськи така земля зветься “окраїною”, а ніяк не “україною”. По-українськи не можна сказати “у края” чоґось, а треба сказати “скраю”, “окрай”, “окраї” чоґось. Вже через се одно не можна виводити українського слова “україна” од “у края” (порівн. окраєць, крайка, крайок). По-українськи “окраїна” і “україна” — це цілком ріжні поняття і походять од ріжних слів зовсім не одного, а ріжного змісту. Вони походять од слів “окраяти” і “украяти”. Слово “украяти” — значить одрізати од цілого

³ Див., наприклад: Барвінський Б. Історичний розвій імені українсько-руського народу. — Львів, 1909; Цегельський Л. Самостійна Україна. Звідки взялася й що значать «Русь» і «Україна». — Відень, 1915; Барвінський Б. Звідки пішло ім'я «Україна»? — Відень, 1916; Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь // Україна. — К., 1917; Стороженко А. Малая Россия или Украина // Труды подготовительной по национальным делам комиссии. Малорусский отдел. — Одесса, 1919. — Вып. 1; Шелухин С. Назва України. 3 картами. — Відень, 1921; Охримович В. Про виголос і наголос слова «Україна» // Записки НТШ. — Т. СXXXIII. — Львів, 1922; Шелухин С. Україна — назва нашої землі з найдавніших часів. — Прага, 1926; Dorošenko D. Die Namen «Rus», «Russland» und «Ukraine» in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung; Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes. — Берлін, 1931; Січинський В. Назва України. Територія України. — Прага, 1944; Borschak E. Rus, Mala Rossia, Ukraina // Revue des Etudes Slaves. — Т. XXIV. — Париж, 1948; Андрусак М. Назва Україна. — Чикаго, 1951; Рудницький Я. Слово і назва «Україна». — Вінніпег, 1951 та ін.

⁵ Грушевський М. Вступні зауваги // Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. — К., 1994. — Т. 1. — С. 12.

шмат, який уявляє сам собою після свого окремих, самостійний предмет з своїми краями, межами, кінцями, з своїми окраїнами. Слово “Україна” — *се спеціальне поняття про шматок землі, який одрізано (вкраяно, украяно) з цілого і який після цього стає окремим цілим і має самостійне значення, сам уявляє собою світ* (“Великий світ Україна та нігде прожити...”), окрему землю, територію, з своїми межами, окраїнами, границями. *Се поняття відноситься тільки до землі*⁶.

Історик Д. Дорошенко зауважував: «назва Русь стала нашим національним іменем і держалась у нас дуже довго. Але вже з половини XVII ст. входить в ужиток поруч з нею друга, також стара назва, котра мала колись чисто географічне значіння й означала поняття земель пограничних: ця назва — “Україна”. Вперше знаємо її з літопису під 1187 роком. Спочатку утвердившись в мові й поняттях народу, що ми бачимо з пісень та дум, вона скоро робиться ужитком освічених верств, переходить в дипломатичні акти, в літературу й науку. Її вживають і поляки, і великоруси, і Західна Європа. Так сталося головно в наслідок повстання в половині XVII в. козацької української держави, що поставила була своєю програмою об’єднання всіх українських земель під булавою козацького гетьмана. Але цій програмі не судилося здійснитись. Україна недовго пробула в єдності. Розділена між Польщею й Москвою, вона знову сходить на провінційне становище, і сама назва “Україна” стає знову назвою географічною для означення окраїнної землі: *для Польщі Україна — се її південно-східне пограниччя, себто Київщина; для Московії — південно-східній край нашої землі, т. зв. Слобідська Україна (Харківщина й Вороніжщина)...*»⁷.

Я. Рудницький та В. Січинський стверджували, що «в кінці XV ст. і на початку XVI ст. широко вживали слово Україна на означення пограниччя, а мешканців тих “україн” (як, наприклад, подільської, волинської чи брацлавської) називали “україніянами” або “українниками»». Крім того, вони зазначали, що назва «Україна» є «слов’янського походження й означала первісно “пограниччя”, “окраїну”, “пограничну країну” (*індо-європейський корінь найімовірніший *(s)krei — “відокремлювати, різати”*). Назва України й українців належить генетично (тобто щодо свого виникнення) до того самого типу географічно-етнічних назв, що, напр., назва балтійського племені *галіндів* (= “пограничників”, пор. литовське *galas* — кінець, край, межа) чи германських *маркоманнів* (= “люди з пограниччя”, пор. нім. *Mark* — кордон, прикордоння). В такому значенні

⁶ Шелухин С. Назва України... — С. 6–8.

⁷ Дорошенко Д. Питання про схему історії Східної Європи в зв’язку з історією України. Назви «Русь» і «Україна» // Дорошенко Д. Нарис історії України. — Варшава, 1932. — С. 36.

ця назва засвідчена посередньо в чужій іранській формі з VI–VII ст. по Хр. назвою *анти* (“пограничне плем’я, країни”), що з історичних, географічних, ономастично-філологічних і інших міркувань тотожна з назвою *українців* — останнім, крайнім плем’ям тогочасної слов’янщини на південному Сході від сторони іранців. Від відповідного слова загального значення назва ця відрізняється наголосом на наростку (Україна). Накореневий наголос, нерідкий ще в першій половині XIX ст. (напр., у Шевченка зустрічаються обидва наголоси), тепер у власній назві вийшов з ужитку». З XVI ст. назва Україна вживається тільки в значенні країни або держави, заселеної українцями, відзначали Я. Рудницький та В. Січинський, стверджуючи, що в іншому значенні воно розумілося як «країна», «далекі край»⁸. У 1953 р. В. Янів зробив висновок, що тлумачення слова «Україна» можна систематизувати у такі понятійні групи: «1) далека, межова країна; 2) земля, яка лежить далеко від Києва; 3) країна, яка лежить на кордонах слов’янщини або Європи; 4) земля «україна» плугом і мечем; 5) край, волость; 6) родова країна, уділ»⁹. Також свого часу І. Лисяк-Рудницький писав, що «Слово “Україна” означає, на думку багатьох, погранична земля, й спершу стосувалося справді пограничної смуги, що в ній коренилася козащина. Перенесення козацької системи з пограниччя на волость сприяло поширенню й популяризації назви “Україна”, що її тепер стали уживати — зразу тільки в розмовній мові, — як назви всієї території, яка опинилася під козацькою юрисдикцією. Нове ім’я ступнево замінило традиційне, “Русь”, що виводилося від середньовічної Київської держави»¹⁰.

У «Словнику староукраїнської мови XIV–XVI ст.» слово «Оукраина» визначається як «погранична територія», «окраїна»¹¹. «Етимологічний словник літописних географічних назв» стверджує, що термін «Україна» вживається у пізньосередньовічних літописах як позначення території «на краю», «порубіжна місцевість»¹². Автори «Етимологічного словника української мови» розкрили значення слова «Україна» як «країна, край; окраїна, околиця, окраїнна місцевість; територія уздовж меж держави біля її краю»¹³. Відомий мовознавець В. Русанівський стверджував, що вже з XIV ст. стосовно колишньої території Київської Русі вживалася назва

⁸ Рудницький Я., Січинський В. Назва «Україна» // Енциклопедія українознавства. — Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. — Т. 1. — С. 14.

⁹ Янів В. Вступний курс українознавства. — Мюнхен, 1953. — С. 9.

¹⁰ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. — К., 1994. — Т. 1. — С. 6.

¹¹ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. — К., 1978. — Т. 2. — С. 474.

¹² Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — К., 1985. — С. 166.

¹³ Етимологічний словник української мови. — К., 2012. — Т. 6. — С. 28.

«Україна» у значенні «внутрішня країна», «внутрішня земля», «земля, населена своїм народом»¹⁴.

Про семантичну еволюцію поняття «Україна» та його різночитання у різних східноєвропейських мовах писав Р. Шпорлюк. «Не менш поширеним, ніж міф, що Україна була три з половиною століття частиною Росії, є неправильні тлумачення значення назви “Україна”. Звісно, в найбуквальнішому розумінні назва “Україна” справді означає “окраїна”. Проте ця назва в нинішньому, сучасному розумінні дуже відрізняється від того значення терміна “Україна”, яким послуговувалися в минулому поляки та росіяни для означення своїх прикордонь, своїх досучасних “Україн”. (Тому предки сучасних українців теж вели мову про Україну, та не називали себе українцями). Ба більше, те, що поляки називали “Україною” в один час, вельми відрізнялось від того, що вони називали “Україною” в інші часи; так само можна сказати про росіян та їхні “України»»¹⁵.

До цього питання неодноразово зверталися у своїх багатьох працях провідні сучасні історики. Зокрема, В. Смолій та В. Степанков¹⁶ зазначали, що «вже з другої половини 50-х років XVII ст., поряд з термінами “Русь” і “руський народ”, починають вживатися назви “Україна” та “український народ»»¹⁷. Н. Яковенко та П. Толочко присвятили проблематиці функціонування назви «Україна» у пізньосередньовічну та ранньомодерну добу окремі статті¹⁸. Стосовно смислового навантаження поняття «Україна» в одній із своїх праць Н. Яковенко зазначала: «Паралельно у внутрішньому вжитку у XVI ст., а особливо — після приєднання до Корони Польської за актом Люблінської унії 1569 р. Волині й Київщини, яке вперше з'єднало в кордонах однієї держави більшу частину українського етнічного простору, нарівні зі словом “Русь” починає все

¹⁴ Русанівський В. Українська мова // Українська мова. Енциклопедія. — Вид. 2-е, випр. і доп. — К., 2004. — С. 717.

¹⁵ Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. — 1996. — № 11. — С. 75.

¹⁶ Див.: Смолій В. Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військово мистецтво. — К., 1998. — С. 9–25; Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997; Їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999 та ін.

¹⁷ Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади. — К., 2014. — С. 14.

¹⁸ Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI — кінцем XVII ст.) // Міжкультурний діалог. — Т. 1: Ідентичність. — К., 2009. — С. 57–95; Толочко П. Назва «Україна» в південно-руських літописах і актових документах // Київська старовина. — № 3. — 1994. — С. 5–7.

активніше вживатися поняття “Україна”. Характерно, що, як колись у княжі часи — “Руська земля”, слово “Україна” вживали у двох значеннях: конкретно-географічному — на означення Подніпров’я, і розширеному — як синонім всього українського простору»¹⁹. В одній з своїх останніх праць С. Плохій зазначав, що вживає «термін “український” щодо земель, інституцій та людей, тісно пов’язаних із територією України. Насамперед, це стосується дніпровської козащини та Гетьманщини — козацької держави, що утворилася на українській території внаслідок Хмельниччини...»²⁰.

Окремі дослідники акцентують свою увагу тільки на «географічно-територіальному» наповненні цього поняття. Зокрема, львівський професор Л. Зашкільняк стверджує: «...Автори постійно оперують терміном “Україна”, “українці”, “український”, хоча для Середньовіччя та раннього Нового і Нового часів ці терміни мали передусім географічно-територіальне, а не національне наповнення — про нього можна говорити лише наприкінці XIX століття»²¹. Професор О. Моця з Інституту археології НАН України вважає, що «вживання термінів “Україна”, “Оукраїна”, “Країна” протягом другої половини XIII–XVII ст. в літописах і актових документах незаперечно засвідчує їхній географічно-орієнтувальний характер. Ними в ті часи означалися окраїнні (порубіжні) території, які перебували під політичним протекторатом (чи цілком в адміністративно-політичному підпорядкуванні) Польщі, Литви, Росії, Туреччини. Незважаючи на те, що в ряді випадків слова ці написані з великою літери, вони ще не були власними географічними назвами. Невипадково майже завжди знаходяться в словосполученні, мають пояснювальні слова: “Литовська Україна”, “Смоленская Украина”, “Малоросійська Україна”, “государевы Украинские города” тощо. Але одна із них набувала конкретного географічного змісту, ставала осередком формування козацької державності. Йдеться про землі колишніх Київського і Чернігівського князівств, що лежали по обох берегах Дніпра. А вже в документах Богдана Хмельницького та його наступників термін “Україна” постійно фігурує у значенні конкретної землі»²².

¹⁹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997. — С. 10.

²⁰ Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К., 2005. — С. 30–31.

²¹ Зашкільняк Л. Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. — К., 2008. — С. 77–78.

²² Моця О. Як Русь ставала Україною // Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану професора Валерія Степанкова. — К., 2007. — С. 343.

Професор В. Ададуrow з Українського Католицького університету у Львові стверджував, що «історикам слід обережніше застосовувати поняття “Україна”, яке зараз повсюдно й автоматично вживається як тотожне сучасній державі, адже історично це поняття видозмінювалося, використовуючись переважно для окреслення теренів обабіч Дніпра... Повсюдне застосування суттєво пізнішого у часу ідейного концепту соборної України щодо козацького і руського “світів” нав’язує й до іншої, глибоко вкоріненої в національній парадигмі історичного мислення тенденції до осучаснення етнонімів (автоматичного розуміння козака, руського селянина чи міщанина як українця)...»²³.

Отже, можна стверджувати, що новітня історіографія дослідження поняття «Україна» у пізньосередньовічну та ранньомодерну добу нашої історії хоча і є досить презентабельною²⁴, але висновки вчених часто є контрверсійними. Зокрема, український історик мови В. Німчук дослідив «Пакти і Конституції Української козацької держави» 1710 р. та зазначив, що «без прикладок та означень у “Договорах...” вживається хоронім “Україна” на означення всієї території “запланованої” незалежної держави... Від хороніма “Україна” фіксується похідний прикметник “український” як від назви держави, а не “українний” — як від назви просто території...»²⁵. А нещодавно історик-мовознавець з Польщі М. Стрихарська-Бжезіна у своїй монографії проаналізувала поняття «Україна» й зробила такий, на нашу думку, не зовсім вдалий, висновок: «[Хоронім] Україна сприймається як цілість (головним чином у розумінні українських земель, що входили до складу Польщі перед Андрусівським перемир’ям 1667 року, а остаточно перед Вічним миром 1686 року)»²⁶.

²³ Ададуrow В. Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника) // Укр. іст. журн. — 2013. — № 2. — С. 9.

²⁴ Див. також: Дашкевич Я. Етноніміка між наукою та політикою або довкола національного імені українського народу // Дашкевич Я. «...Учи неможними устами казати правду»: історична есеїстика (1989–2008). — К., 2011; Козуп З. Кордони «України»: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича // Укр. іст. журн. — 2011. — № 3. — С. 50–73; Чухліб Т. Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1649–1659 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 15. — К., 2015. — С. 13–41; Його ж. Поняття «Україна», «Українний» та «Українська держава» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1659–1665 рр.) // Там само. — Вип. 16. — К., 2016. — С. 13–46; Його ж. Поняття «Україна», «Український», «отчизна», «народ» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1666–1672 рр.) // Там само. — Вип. 17. — К., 2017. — С. 41–79 та ін.

²⁵ Німчук В. «Договори і постанови прав і вольностей військових...» 1710 року з погляду історії української мови. — С. 55.

²⁶ Strcharska-Brzezina M. Kozak Ukraini. Studium jezkowe. — Kraków, 2005. — S. 153–154.

Спостереження попередників та колег змусили знову повернутися до розгляду процесу виникнення та утвердження хороніма «Україна» у добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу світової історії.

2. Реінкарнація давньоруського хороніма «Україна»: 1493–1590 рр.

Хрестоматійним є факт першої літописної згадки про «Оукраїну» в руському літописному зводі за 1187 р.²⁷, і от через кілька століть цей видозмінений термін зазнає своєрідної реінкарнації вже наприкінці XV ст.²⁸ Тоді на теренах історичної (як писалося у тогочасних джерелах — «старожитньої») Русі ще продовжували існувати політичні рудименти Київського і Чернігівського князівств, які поступово інкорпоровалися Великим князівством Литовським, з одного боку, та Великим Московським князівством — з іншого. Зокрема, у повідомленні до великого московського князя Івана III його посланця з Кримського ханства К. Заболотського за 1493 р. читаємо: «Да приехал, [г]осподарь, с Казимиром от Стефана воеводы толмач арменин, а сказывает: дал бог [Иван] Суббота *до Украины дошел* поздорову. А сказывает, государь, воевода был нарядил своего сына Александра со всеми людьми воевати *Подолья*»²⁹. А 1 вересня того ж року кримський хан Менгли-Гірей повідомляв Івану III, що «Субота, слуга твой, ехал из *черкаського городка*, козаки потоптали, все поимали, пеши остали, к тебе есми не смог отпустить; хотел к Стефану воеводе воротиться...»³⁰. З цих записів можна зрозуміти, що: по-перше, слово «Україна» писалося з великої букви, а, отже, означало власну назву; по-друге, ця назва стосувалася певної території, або ж краю (за аналогією з «Поділлям»); по-третє, саме «черкаські городи», тобто населені пункти навколо міста Черкаси, у межах географічного Середнього Подніпров'я, очевидно, і називалися «Україною».

У книзі 7-й «Литовської Метрики» 1506–1539 рр. неодноразово вживаються такі слова як «*вкраїнні*» та «*українні*» («*вкраинные*» «*украин-*

²⁷ Моця О. Як Русь ставала Україною // Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України... — С. 343.

²⁸ Очевидно, що подальші наукові дослідження джерельного матеріалу XIII–XV ст. зможуть скоригувати дане твердження.

²⁹ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 123. — Кн. 1. — Арк. 189 зв.–190; *Опубл.*: Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.: Документы и материалы в трех томах. — М., 1965. — Т. 1: 1408–1632. — С. 70. Відомо, що Іван Андрійович Субота був московським посланцем до Молдавського господарства (Там же. — С. 297).

³⁰ Сборник императорского русского исторического общества. — СПб., 1884. — Т. 41. — С. 194.

ные») у різних лексичних конструкціях: «замки *украиньи*», «городов *украинных*», «*украинные* Киев и Черкасы», «*вкраинны* господаря, Подолье и Волынь», «*вкраинные* господаря» «*украинные* господаря», «земли *украинные*», «не воевати *украин* господаря», «*украинные* городов», «пры *украинных* городех», «с порубежных, *украинных* городов», «*вкраинных* городов», «к наместником и *украиным* людем», «людем *вкраинным*», «непрспеченство *украинных* новин» тощо³¹. У даному випадку бачимо, що у руській/староукраїнській мові вживався прикметник «українний», що розумівся в офіційному дискурсі Великого князівства Литовського як «порубіжний». І у такому розумінні даний прикметник означував у тогочасній руській мові «землі», «городи», «господарів», «людей», конкретні поселення тощо.

Якщо далі аналізувати вживання слова «Україна» в офіційній документації Великого князівства Литовського, то ґрунтовний звіт проведення ревізії стану замків і населення на Волині, Східному Поділлі та Західній Київщині у 1545 р., що склав окрему книгу «Метрики Литовської» під № 561, так і називався «Ревізії українських замків 1545 року». Даний документ розпочинається з наступного речення — «Видилося його королівської милості з особливої ласки і бачності своє государське вчинити опатрене всім замкам його милості *українним* (*украинным*) Великого кня[же]зства [Литовського], немниї теж і замкам його милості волинським і подольським...»³². Отже, поряд з «волинськими і подольськими замками» існували «українні замки». Відомо, що на той час назви «Волинь» і «Поділля» стосувалися окремих історичних земель Русі. У Литовській Метриці також згадується і слово «Україна»: «А в даванню підвод і стацій повідають всі, іж перед тим з віку яко послі і гінці на замок Кременецький не хаживали, так і підвод і стацій з них ні з котрих маєтків земянських не давали, бо теж кількадесят років, повідали, *та україна* (“тая украина впусе лежала”)³³ лишалася пустою». Власне, у даному контексті слово «україна» пишеться з малої букви що, очевидно, означало «занедбаний маєток», «пусту окраїну» або ж «окраїнну місцевість».

У «Ревізії Брацлавського замку 1545 року» зустрічаємо такий запис: «І ми, деї, будучи *українні* (“украинные”) слуги государські»³⁴. Крім того,

³¹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 7 (1506–1539). Užrašymu knyga 7 / Parengė I. Parienė, L. Karalius, D. Antanavičius, — Vilnius, 2011. — S. 41, 54, 74, 55, 66, 76, 90, 91, 95, 105, 124, 131, 193, 215, 223, 242, 243, 251, 252, 259, 260, 261, 269, 285, 303.

³² Литовська метрика. Книга 561. Ревізії Українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко. — К., 2005. — С. 99.

³³ Там само. — С. 202.

³⁴ Там само. — С. 232.

у «Листі государському Жигимонта», який був внесений того ж року до Литовської Метрики, писалося: «Били нам чолом князі і панове земляни і вся шляхта, кияни і житомирці, котрі мають свої маєтності в Київському повіті, біля замку нашого Житомира... А на замок наш аби еси сторожу наймовал з корчемним пенезей яко в Черкасах і в Каневі і по іншим *замкам українним* (“украинным”)³⁵.

Протягом близько чотирьох десятиліть, з кінця 1530-х і до початку 1570-х років, між володарями Османської імперії та Польського королівства відбувалося дуже активне офіційне листування, де неодноразово згадувалося слово «Україна»³⁶. У листі султана Османської імперії Сулеймана I Кануні до короля Корони Польської Сигізмунда I за березень 1538 р. писалося: «...з ваших людей *на Україні* займаються деякі, одні льодом, другі човнами прийшовши, на Очаківську фортецю напали»³⁷. В іншому листі турецького монарха від 10 квітня 1541 р. до польського короля мовилося про свавільних людей: «...тих, які Волохами змову мають і *села в Україні* грабують»³⁸. Отже, в «Україні» знаходилися населені пункти — «села».

У листі Сулеймана I Кануні до Сигізмунда I за листопад 1542 р. йшлося про конкретну лінію розмежування між Османською імперією та королівськими володіннями: «...Кордон сягає місця, знаного як Саврань.

³⁵ Там само. — С. 246.

³⁶ Більшість султанських листів цього часу було написано польською мовою, а ті, що писалися на османо-турецькій мові, були перекладені в коронній канцелярії на польську та зберігаються в архівосховищах та відділах рукописів Архіву Головного Актів Давніх у Варшаві, Бібліотеки Музею князів Чарторийських у Кракові і Бібліотеці Національній імені Оссолінських у Вроцлаві. Стосовно питань перекладу документів з османо-турецької мови на тогочасну польську мову див: *Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672 / Oprac. Z. Abrahamowicz. — Cz. 1. — Warszawa, 1959; Ottoman-Polish diplomatic relations (15th–18th Century) / An Annotated edition of “Ahdanes and Other Documents by D. Kolodziejczyk. — Brill; Lejden; Boston; Köln, 2000.*

³⁷ Бібліотека Музею князів Чарторийських у Кракові, відділ рукописів (далі — БМЧ. Краків). — Рукопис 611. — Арк. 119–120. Опубліковано М. Грушевським та І. Крип'якевичем у виданні: *Жерела до історії України-Русі. — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 4.* Переклад з польської авторський. В оригіналі: «...Z waszych ludzi *na Ukrainie* się bawiący niektorzy, iedni ładem, drudzy łodziami przyszedłszy, na oczakowską osadę uderzyli».

³⁸ БМЧ Краків. — Рук. 611. — Арк. 147–148; Опубл.: *Жерела до історії Українни-Руси. — Т. 8. — С. 8.* Исторические связи народов СССР и Румынии. — Т. 1. — С. 116. Польською: «...Ktorzy to y Wolochami zmwę mają y *wsi w Ukrainie* łupią». У заголовку цього документа, який, очевидно, було приписано до перекладу султанського листа протягом другої половини XVIII ст., написано: «Od Suleymana do Zygmunta o szkodach uczynionych, o Wolochach, ktorzy puciekawszy *w Ukrainę* przemieszkivaiąc i zmwę z *Ukraincami* mając, wsi tureckie y wołoskie naieydyali y lupili, aby Wolochow wydano, a *Ukrainczyków* aby konieczni nie pusząc, ktoby był, czy ludzie czy pana karano 1538 roku».

Звідти праворуч йде до [ріки] Аксу (Південний Буг), звідти сягає ріки Озі (Дніпро) і вже звідти до Чорного моря. [Від Саврані] ліворуч кордоном є річка, відома як Деїрмендере, доки вона сягає ріки Турлу (Дністер) над горішньою частиною села Давут Ака зі сторони Богдану (Молдови). [Ці землі] вже тридцять-сорок років є у володінні татарських ханів...»³⁹. За перемирним листом османського володаря, ці землі знаходилися під контролем Силістрійського (Очаківського) бейлербея і входили до Очаківського еялету, до якого невдовзі було включено Аккерманський (Буджацький) санджак. Так само згадується про «Україну» і в листі султана до короля за березень 1543 р., звідки «з вашого Панства (Держави. — Т.Ч.) Татари побрали в'язнів»⁴⁰, а «Україна» належала до держави польського короля. Ще в одному посланні того ж до того ж за 8 березня 1550 р. йшлося, щоб «на *тій Україні* убогі люди і піддані в мирі без страху були»⁴¹. Наприкінці квітня 1554 р. султан повідомляв короля, щоб його урядники «*від Дністра до Дніпра...*» не чіпали підлеглих Османській імперії чабанів, які випасали у цій місцевості овечі отари: «...Від ваших *українних панів* і від військ там же будучих підданих, загалом їх (османських підданих. — Т.Ч.) з вівчарями в тих сторонах згідно з перемирним листом не чіпали...; Ви також *на Україні* перебуваючим людям своїм сурово наказали, аби перемир'я ні в чому не порушували...»⁴². Отже, в уявленні тогочасних османських володарів поняття «Україна» поширювалося на велику географічну територію у межах річок Дністер і Дніпро. Уперше у міждержавній офіційній переписці вживається не тільки прикметник «українний», але й словосполучення «українні пани».

20 вересня 1556 р. султан Сулейман I Кануні у листі до короля 4 рази ужив слово «Україна», адже писав, що «1) ...на *Україні вашій* якийсь князь Димитраш, неспокійний розбійник [який] з тієї сторони прийшов...; 2) ...і від хана татарського і від невільників і слуг наших *на Україні* тій

³⁹ Архів Головний актів давніх у Варшаві. — Ф. «Архів Коронний Варшавський», відділ «Турецький». — Т. 78. — № 165. Опубл.: *Середя О.* Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. — Одеса, 2015. — С. 145–146.

⁴⁰ БМЧ Краків. — Рук. 611, арк. 158; Опубл.: Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 18. Польською: «...Z waszego panstwa Tatarowie pobrali tak więzniow, bydeł iako u inszych rzeczy, tych, ktorым pobrano, przydawszy im ludzi swoich, *na Ukrainę* posleycie».

⁴¹ Там само. — Арк. 216. Польською: «...Aby na *tamtey Ukrainie* ubodzy ludzie i poddani w pokoju bez boiazni będąс».

⁴² Там само. — Арк. 258. Польською: «...*Od Dniestru az po Dnieprową...* od waszych *ukrainnych panow* y od woysk tamze będących poddani, owce ich z owczarzami w tamtych stronach przeciwko przymiernemu listowi zaczepieni nie byli...; Wy także *na Ukrainie* będącym ludziom swym syrowie zakazcie, aby przymierza w niczym nie gwałcili...».

перебуваючи Панству Нашому і іншим в руках і в держанню Вашім будучим волостям жодна шкода не буде...; 3) ...Слушно тоді щоб *на вашій Україні* будучих розбійників знищили і стратили...; 4) ...з місць *тієї України* рушивши, покарали, згідно з нещодавно посланого вам реєстру...»⁴³. Як бачимо, у міжнародному листуванні між Стамбулом і Варшавою з іменником «Україна» вживалися прийменники «на» та «в», а також займенники «та», «тая», «тамтая» і «ваша» (тобто — королівська, яка належала до «вашого Панства»). Тричі слово «Україна» згадувалося у черговому султанському листі до Варшави від 10 вересня 1557 р.⁴⁴

Досить інформативним є лист султана до короля Сигізмунда II Августа від 20 травня 1558 р. Зокрема, у ньому знову кілька разів писалося про «Україну» в контексті прикордонних міждержавних спорів у зв'язку з діяльністю у пониззі Дніпра нового санджаку Османської імперії⁴⁵: «1) ...Аби перемир'ю (між Османською імперією і Короною Польською. — Т.Ч.) нічого противного не робилося, а *Україна обидвох* щоб в спокою zostавалася, без жодних затримок з Санджаком Білгородським *на Україні* тій будучій...; 2) ...і згідно постанови Нашої Цезарської для діяльності *на нашій Україні* з тієї сторони шкод комісарами заслуженими і статечними вже назначеними...; 3) ...А вже знову згадуваний Димитраш з перемир'ям не узгоджуючи *на тій Україні* злочини чинить»⁴⁶. Як відомо,

⁴³ Там само. — Арк. 297–301. Польською: «1) ...*Na Ukrainie washey* nieiaki kniaz Dimitrasz, nispokoyny zdrayca z tamtey strony przyszedlszy; 2) od hana tatarskiego y od niewolnikow y sług naszych *na Ukrainie tamtey* będącym Panstwu Washemu y inszym w ręku y w dzierzeniu waszym będącym włosciom zadna zaczepka nie będzie; 3) Słuszna tedy abyście *na waszey Ukrainie* będących łotrow zniesli i wytracili; 4) z mieysc *tamtey Ukrainy* ruszywszy, skarali, a wedle nie dawno wam poslanego rejestru». У султанському листі до короля Сигізмунда I за січень 1546 р. конкретизувалося, що розуміється під «Україною», адже на Очаківську фортецю нападали люди «з замків декотрих до Польщі належних з *Переяслава* Яцько і Мануйло, з *Черкас* Карп і Єдрушко, з *Брацлава*, з *Кисва* і в *інших багатьох замків до границі прилеглих*» (БМЧ Краків. — Рук. 611. — Арк. 198).

⁴⁴ БМЧ Краків. — Рук. 612, арк. 253–255.

⁴⁵ Сучасний український історик-османіст О. Середа відзначав: «...Від початку османського управління частина Очаківської землі від Дністра до Куяльницьких лиманів, включно з фортецею Ходжабей, входять до складу *каза* ' Аккерман. *Каза* ' Джанкерман займає територію від Куяльницьких лиманів і Пересипу до Південного Бугу... На основі судово-адміністративних округів-*каза* ' Аккерману, Джанкерману і Бендер сформовано Аккерманський санджак, до складу якого увійшли всі османські землі Буго-Дністровського межиріччя і Буджаку» (Середа О. Очаківський вілайет у кримсько-османському просторі // Середа О. Османсько-українське Степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. — Одеса, 2015. — С. 19).

⁴⁶ БМЧ Краків. — Арк. 281–284. Польською: «1) ...Aby przymierzu nic przeciwnego się nie działo, a *Ukraina oboia* aby w spokoju zostawała, bez zadney odwłoki z sędziakiem Bielogrodzkim *na Ukrainie tamtey* będącym...; 2) ...y wedle postanowienia Naszego Cesarskiego dla rozsądku o poczynieniu *na naszej Ukrainie* z tamtey strony szkod kommissarzow

саме у цей час на землях Північного Причорномор'я утверджувалася нова османська адміністративно-територіальна інституція — Аккерманський (Білгородський) санджак Очаківського або ж Силістрійського еялету, що викликало прикордонний конфлікт між Стамбулом та Великим князівством Литовським, яке у міжнародних відносинах представляв польський король⁴⁷. Звертає на себе увагу словосполучення «Україна обидвох» («*Ukraina oboia*»), що, на нашу думку, може означати або «Україна обидвох сторін Дніпра», «обостороння Україна» — тобто землі на схід і на захід від річки Дніпро, або ж землі «України», які були поділені міжнародно-політичними договорами між королем і султаном.

У березні 1558 р. король Сигізмунд II Август видав привілей черкаському боярину Федору Позняку на землі у Білгородському і Київському повітах поблизу р. Ірпінь: «...Поведаючи бути його на **той Україні** (“Україне”) і при замку нашому Київському чоловіком потрібним і охотним до служб наших»⁴⁸. У травні 1562 р. король наказував шляхтичу М. Білостоцькому, «щоб до Києва їхав і під справою мав козаків, які з **замків Українних** водою до Києва прийти мають»⁴⁹. У жовтні 1564 р. польський король отримав черговий лист від султана Сулеймана I Кануні, в якому місто Кам'янець-Подільський означувалося як таке, що знаходилося «на Україні»⁵⁰. 10 серпня 1565 р. турецький монарх писав до Варшави: «Що належить до овець і худоби **від Очакова через Дністер і Мороз ріку (?) до Панств Ваших переходячих**, також вівчарів, про яких вже умова була затверджена з минулим послом вашим, щоб запасене

porządnych y statecznych iuz naznaczonych...; 3) A iz znowu przecie Demetrasz z pokojem nie siedząc na tamtej Ukrainie złości czyni».

⁴⁷ Про перші роки функціонування Аккерманського (Білгородського) санджаку: Сіпч Орхан. Administrative Division of the Ottoman Empire's Dominions in Eastern Europe // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Зб. наук. праць. — Кам'янець-Подільський, 2017. — Вип. 6. — С. 139–140. Див. також: Ковальчук М. Включення нових територій до складу Османської імперії та формування її територіального устрою у XIV–XVI ст. // Український історичний збірник. — К., 2015. — Вип. 18. — С. 40–51; Галенко О. Османська адміністрація Північного Причорномор'я // Мустафа Наїма. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. — К., 2016. — С. 201–203.

⁴⁸ РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Од. зб. 39. — Арк. 115 зв.–116; Опубл.: Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 pp.) — К., 2017. — С. 145.

⁴⁹ Lietuvos Metrika. Knyga № 564 (1553–1567). Viešuju reikalu knyga 7. — Vilnius, 1996. — S. 97; Лен'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591) — Чернігів, 1999. — С. 19.

⁵⁰ БМЧ Краків. — Рук. 611. — Арк. 277.

ними не гинуло, але щоб *Україною урядуючим* було розказане, своїх овець і худоби реєстр віддали...»⁵¹.

28 квітня 1566 р. король Сигізмунд II Август видав листа брацлавському і вінницькому воєводі Романові Сангушкові: «Дійшла нас певна відомість з *замків Українних* (“Украинных”); ...уважаючи, що на особі і повинності твоєї милості *на Україні* з уряду твого належить;... а будучи в сторожності на *тій Україні*..., нам государю, і Речі Посполитій служив по звиклості предків своїх»⁵². У королівському листі до Р. Сангушка від 26 серпня того ж року вказувалося, щоб воєвода «*на тую Україну* до тих замків наших Брацлавля і Вінниці, до воєводства свого для послуг наших государських і земських їхав *у той край*»⁵³. 3 жовтня король знову писав до Брацлавського і Вінницького воєводи: «до ліпшого порядку *Україну* привести будем хотіли»⁵⁴. У цьому ж листі також згадується про «*замки інші Українні*». Таким чином, бачимо, що воєвода мав їхати «у той край», який називався «Україною».

З королівського послання Сигізмунда II Августа до луцького, брацлавського і вінницького старости Богуша Корецького від 13 січня 1567 р. стає більш зрозумілим, до чого у локалізаційному відношенні застосовувався прикметник «українний», адже король наказує, щоб староста не стягував з земель «Брацлавських і Вінницьких» надмірні податки. Крім того, у листі вживається таке словосполучення, як «маршалок наш пан Іван Волович, яко *писар тих замків Українних*»⁵⁵. У цьому ж листі описується цікава ситуація: «А вже вони повідали, що і коні бувають забрані, адже яко *здавна обичаю того на Україні* зберігався, так і тепер то звичайно мати хочемо, щоб коні, панцери, сагайдаки, луки, ручниці, рогатини і всякі броні, що вони для служби нашої государської і земської мають, за вину ні в кого з подданих наших від тебе самого і урядників твоїх брани не були»⁵⁶. У тогорічному королівському привілеї Миськові Петничанському на «войський уряд» говорилося: «...Маючи вигляд на службу землянина того повіту Вінницького Миська Петничанського,

⁵¹ Там само. — Арк. 314. Польською: «...ale się *Ukraina rządzącym* opowiedziawszy, owiec i bydeł swoich regestr oddali».

⁵² Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упор. М. Крикун, О. Піддубняк. — Львів, 2008. — С. 140.

⁵³ Там само. — С. 143.

⁵⁴ Там само. — С. 145.

⁵⁵ Там само. — С. 150.

⁵⁶ РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Спр. 266. — Арк. 85–86; Опубл.: Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР). — К., 1907. — Ч. VIII. — Т. 5: Акты об украинской администрации XVI–XVII вв. — С. 155–157.

якими він буде на *тамошній Україні*, ласку нашу нам заслуговував»⁵⁷. 20 листопада 1568 р. король видає універсал до «Підданих наших, козаків тих, які з *замків і місць наших*⁵⁸ *Українних*, без наказу і відомості нашої господарської і старост *наших Українних*, з'їхавшись на низу, на Дніпрі, в полі і на інших уходах перебувають»⁵⁹. У цьому документі також говорилося: «...То на собі *вся Україна і дальші повіти від України* добре чують, яку шкоду і полон приймають; ...ми *старостам нашим тамошнім Українним* науку нашу дали»⁶⁰.

Цікавим є документ з 266-ї книги Судових справ Литовської Метрики, який був віднайдений сучасним українським істориком Д. Ващуком. У ньому руський магнат В.-К. Острозький писав у 1568 р. до урядників Київського повіту, що «Його Милість за наказом і листами нашими при повідними для усіляких небезпечностей двісті коней *на Україні* хай ховає»⁶¹. На початку квітня 1569 р. султан Османської імперії знову пише до польського короля Сигізмунда II Августа листа, в якому було зазначено: «...щоб *на Україні своїй* перебуваючим державцям суворо наказували, розказали, щоб як перед тим на Очаківський замок напали...»⁶².

Від часу Люблінської унії 1569 р. уживання назви «Україна» в офіційних та напівофіційних документах Речі Посполитої збільшується. Протягом 16–18 червня того ж року у Володимирі на вірність Короні Польській присягнули усі тогочасні стани — «дигнітарії, княжата, панята, земські урядники, старости і підстарости, рицарські люди, бурмістри, радці і інші міські урядники, обивателі Волинської землі, Володимирського повіту».

⁵⁷ Документи Брацлавського воєводства... — С. 153.

⁵⁸ У «Граматиці словенській написаній през Іоанна Ужевича Слов'янина, Славної Академії Паризької в Теології студента в Парижу» (1643) стосовно займенника займенника «наш» зазначається: «Займенник *наш, наша, наше*. Називний *нашь і нашый; наша, нашаА; nášoe і наше*. Родовий *нашого, нашеї, нашего..* Словотвір займенників у слов'ян багатший, ніж у латинів, бо латини утворюють від первісних займенників тільки такі присвійні, як від ego → meus, від tu → tuus; sui → suus. Слов'яни від них, крім того, виводять інші присвійні займенники, як-от: від *свой* — свій — *свойскій*, ніби suanus, а від *твой* — твій — *твойскій*, ніби tuanus, також від *мой* — *мойскій*, ніби meanus і від *нашь* — наш — *наскій*, ніби nostranus тощо». (Тут і далі цитування за вид.: Граматика слов'янська І. Ужевича / Підгот. до друку І. Білодід і Є. Кудрицький. — К., 1970).

⁵⁹ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. I: Акты о козаках (1500–1648). — К., 1863. — С. 5.

⁶⁰ Там же. — С. 6.

⁶¹ РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Од. зб. 266. — Арк. 245 зв. Опубл.: Ващук Д. Василь-Костянтин Острозький у документах Литовської Метрики // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2008. — Вип. 8. — С. 270, 271.

⁶² БМЧ Краків. — Рук. 611. — Арк. 328. Польською: «...Abyscie na Ukrainie swoiey będącym dzierzawcom surowo zakazując, rozkazali, aby iako przedtym na Oczakowski zamek napadłszy...».

У тексті реєстру їхньої присяги, зокрема, відзначалося, що «князь Михайло і князь Дмитро Ружинські при учиненні приязні говорили, що наш брат князь Григорій служить Його Королівській Милості *на Україні близько скільки десять миль в Речиці* і про зложіння тієї присяги [цього] року не відає, а другий брат наш князь Остафій служить Його Милості Князю Михайлу Вишневецькому старості черкаському і іде з князем Його Милостю до Його Королівської Милості до Любліна»⁶³.

21 липня 1570 р. на варшавському сеймі король Сигізмунд II Август як «король Польський, великий князь Литовський, *Руський*, Мазовецький, Жомойтський, Інфлянтський і інших» за листом луцького, брацлавського і вінницького старости князя Богуша Корецького надав у ленне володіння селище Ометинці брацлавському підстарості Єрмолі Мелешку: «...Запевнюючи його бути гідним і добрим чоловіком *на тій Україні нашій* при замку нашому Брацлавському»⁶⁴. На початку червня 1570 р. султан Османської імперії Сулейман I Пишний писав до польського короля Сигізмунда II Августа, що «деяких купців *у тих краях* розшарпано і скарби їх побрано і то ж *на Україні* вашій будучих деяких панів...»⁶⁵. Як бачимо, для турецького монарха «Україна» була «тими краями». Тоді ж великий візир Мегмед-баша також написав аналогічного листа до короля Польсько-Литовської держави: «...Також і то ж *на Україні* вашій посажені за деяких панів...»⁶⁶. Наприкінці листопада того ж року султан знову писав до короля: «Ви теж козакам своїм *на Україні* будучим людям, суворо накажіть, щоб перемирній постанові учти вість складали...»⁶⁷.

У середині січня 1572 р. султан Османської імперії знову звертався до короля Речі Посполитої: «...У той час *на Україні тій* на урядах будучі воєводи невільників наших окремими листами своїми нас ознайомили»⁶⁸. Влітку того ж року король Сигізмунд II Август вивів «козаків, які на

⁶³ Akta Unji Polski z Litwą 1385–1791 / Wyd. St. Kutrzeba i Wł. Semkowicz. — Kraków, 1932. — S. 327.

⁶⁴ Документи Брацлавського воєводства... — С. 177.

⁶⁵ БМЧ Краків. — Рук. 611. — Арк. 331. Польською: «...że z panstw naszych niektorych kupcow w tamtych krajach poszarpano i skarby ich pobrano i to że *na Ukrainie* waszey będących niektorzych panow»..

⁶⁶ Там само. — Арк. 577. Польською: «takze i to ze *na Ukrainie* waszey posadzeni są niektorzy panowie». Султан Османської імперії також нагадував королю, що «постійно і до того часу в Черкасах, в Києві, в Брацлаві і в Каневі і в Переяславі славним (Дім Ханслу, від назвиська місця), багато ніж тисячі невісток і дітей мусульманських знаходяться».

⁶⁷ Там само. — Арк. 342. Польською: «Wy tez kozakom swoim y *na Ukrainie* będącym ludziom, mocno przykazcie, aby postanowieonemu przymierzu uczciwosc czyniąc».

⁶⁸ БМЧ Краків. — Рук. 611. — Арк. 351. Польською: «Ze tymi czasy *na Ukrainie* tamtey na urzędzie będący senziakowie niewolnicy nasi osobnemi listami swemi nam oznazmili».

службі нашій»⁶⁹, з-під юрисдикції урядників королівських і шляхетських замків Корони Польської та підпорядковував їх напряду великому коронному гетьману та воєводі Руського воєводства Юрію Язловецькому, що мав свій родинний маєток у Бучачі на Тернопільщині⁷⁰. У королівському привілейному листі це аргументувалося тим, що «вони [козаки] від воєвод, *старост Українних* і ворогів наших великі незручності і кривди собі зробили, щоб Його Милість з влади і присуду усіх їх вивів і під справу свою гетьманську взяв...»⁷¹.

10 березня 1574 р. новий король Польсько-Литовської держави Генрик Валуа надав привілейний лист за поданням луцького, брацлавського і вінницького старости князя Богуша Федоровича Корецького на надання брацлавському підсусідкові Андрію Семеновичу Садовському селища Єрмолинці у Брацлавському повіті: «...усі ті часи проживання мого в тому краю, узнав і досвідчився пильних, хутливих і вірних послуг служебника мого пана Андрія Семеновича Садовського, підсусідка воєводства Брацлавського, який немалий час, бавився при мені на *тій Україні* і був у кожних потребах проти неприятеля»⁷². 15 квітня того ж року на краківському сеймі король Генрик Валуа як «Божою милостю король Польський, великий князь Литовський, *Руський*, Пруський, Мазовецький, Жомойтський, *Київський*, *Волинський*, *Підляшський*, Інфлянтський і інших» видав привілей Богушові Дешковичу на брацлавське хоружство, в якому читаємо: «...Князі, панове, урядники і вся шляхта обивателі воєводства Брацлавського для ліпшого між собою порядку і способнішої оборони своєї від неприятеля під тим часом небезпечним, звласа на там *тій Україні*, сполне і згодливо шляхетного Богуша Дешковича, землянина тамошнього»⁷³.

У дарчому листі волинської князівни Марії Масальської своєму чоловікові Костянтину Малинському за 21 липня 1576 р. говорилося про те, що її померлий чоловік за часів короля Сигізмунда Августа «*на Вкраїні* (“Вькраине”) на границях московських государю королю Його Милості і Речі Посполитій служив»⁷⁴. 29 січня 1578 р. вийшов декрет сеймового

⁶⁹ З 1568 до 1576 рр. на королівській службі під керівництвом великого коронного гетьмана перебувало 300 реєстрових козаків, які отримували річну плату (юргелт, від нім. «*jahrgeld*») у розмірі 10 польських злотих та певної кількості сукна.

⁷⁰ Глушок О. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV–XVIII ст.). — К., 2009. — С. 28–29.

⁷¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі — Акты ЮЗР). — Т. II. — СПб., 1865. — С. 175.

⁷² Документи Брацлавського воєводства... — С. 188.

⁷³ Там само. — С. 191.

⁷⁴ Українське повсякдення ранньомодерної доби: Збірник документів. — Вип. I: Волинь XVI ст. — К., 2014. — С. 221.

суду, який розглядав справу між оршанським старостою Филоном Семеновичем Кмитом Чорнобильським і Брацлавським гродським судом, в якому читаємо: «Пан староста оршанський, будучи як *староста Українний*, заклопотаний послугами нашими і земськими»⁷⁵.

Новий польський король Стефан Баторій майже у кожному універсалі, який стосувався різних проблем східних воєводств Речі Посполитої, вживає слова «Україна» та «українний». Так, універсал від 4 квітня 1578 р. був адресований «Усім загалом і кожному зосібна з *старост наших українних*, а зокрема Хмільницькому, Барському, Брацлавському, Вінницькому, Білоцерківському, Черкаському, Канівському...»⁷⁶. Отже, у королівському розпорядженні старости, які урядували на території сучасної Вінниччини, Київщини та Черкащини, називалися «українними». 6 липня 1579 р. Стефан Баторій звертався до «Молодців Запорожних», щоб ті не допомагали претенденту на господарський трон Молдавського князівства Костянтину Лакусті воювати за цей уряд. Причому у листі вказувалося, що той «знаходився у *землі нашій, на Україні*, і при ньому немало розбійників, з якими він знову має намір вторгнутися до *Молдавії*»⁷⁷. У цьому ж королівському універсалі згадувалося про «старост наших українних» («*Stharosth nassych Ukrainnych*»). 12 вересня того ж року король Стефан Баторій видав привілей ротмістрові Брацлавського замку Симонові Телку на пожиттєве володіння селом Скуринцями поблизу Вінниці: «Хотячи йому ласку нашу королівську оказати а тим охотнійшого і наперед до таких же і ще більшим службам нашим, особливо *на Україні*, затримати і способити»⁷⁸.

Сейм Речі Посполитої на початку січня 1580 р. затвердив королівський універсал, у якому відзначалося: «...За спільною згодою усіх станів цього ж сейму постановляємо, щоб неосілих свавільних людей простого стану, які порушують мирні угоди з турками, татарами і волохами *на Руській⁷⁹, Київській, Волинській, Подільській і Брацлавській Україні*,

⁷⁵ Документи Брацлавського воєводства... — С. 205.

⁷⁶ Кулиш П. Материали для истории воссоединения Руси — Т. 1: 1578–1630. — М., 1877. — С. 2. Польською: «Wszem wobec y kazdemu z osobna z *starost naszych ukrainnych*, a zwłascza Cmieliczkemu, Barskiemu, Bratsławskiemu, Winniczkiemu, Białoczekiewskiemu, Czerkaskiemu, Kaniowskiemu...».

⁷⁷ Кулиш П. Материали для истории воссоединения Руси — Т. 1. — С. 12, 14; Acta historyczne do panowania Stefana Batorego króla polskiego. — Warszawa, 1881. — S. 396. Польською: «...Ze się precie w ziemi naszej *na Ukrainie* bawi, mając przy sobie łotarostwa nie mało, z któmi zaś znowu wtargnąc pomyśla do Wołoch».

⁷⁸ Документи Брацлавського воєводства... — С. 244.

⁷⁹ Ігор Шевченко так писав щодо тотожності термінів «Русь» та «Україна»: «Звісно, утискувана Польщею Русь не збігалася територіально із сучасною Україною, охоплюючи ті землі Речі Посполитої, де панувало православ'я (тобто, з сучасної точки зору,

старости, князі, панове і шляхта вилловлювали у своїх староствах чи маєтках і карали смертю»⁸⁰. 22 січня того ж року возний Станіслав Хабовський зізнався у коронній канцелярії у Варшаві про те, що оршанський староста Філон Кміта Чорнобильський затримався на королівській службі в «Україні»: «...Він тепер є на послугі нашій **на Україні** затриманий»⁸¹. 28 лютого король Стефан Баторій видав універсал до «старост, підстарост, державців, княжат, панів і рицарського стану людям, **на Вкраїні** (“Вкраине”) руській, київській, волинській, брацлавській мешкаючим»⁸². У поборовому королівському універсалі від 29 лютого йшлося: «у тому велику Речі Посполитій потребу, також, аби **краї Руські** і Подольські могли бути опатрені, побор по всій Коруні, у Великому князівстві Литовському і панства (державих. — *Т.Ч.*) усіх, до неї належних»⁸³, «в Великому князівстві Литовському, в Київському і на Волині», «в землі Галицькій, Подільському воєводстві», «до Руських і Подольських країв», «оборона **краям Руським, Подольським, Волинським**»⁸⁴. Тут також говорилося про «людей свавільних, які **на Україні** (“Украине”) **Руській і Київській, Волинській, Подільській, Брацлавській** пакта з турки, татари, волохи турбують»⁸⁵. Отже, «Україна» виступала тут синонімічним відповідником для «країв Руських» і локалізувалася територією вищеназваних воєводств Польсько-Литовської держави.

20 вересня 1580 р. у привілеї короля Стефана Баторія князю Дмитрові Курцевичу Булизі на володіння селом Вонячина відзначалося: «На заслуги князя Дмитра Курцовича Булиги, якими від немалий час **на Україні** (“Украини”) при вельможному Костянтині Острозькому, воєводі Київ-

землі як українські, так і білоруські). І все ж на 1670 рік обидва терміни — Україна (в якій жили козаки і наш народ руський та руская земля — означали одне й те ж; у цьому значенні їх ужито в Густинському літописі, писаному того ж 1670 року) (*Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. — Львів, 2001. — С. 7–8*).

⁸⁰ Volumina legum. — Vol. 2. — Petersburg, 1859. — P. 206; Селянський рух на Україні 1569–1647 pp. — К., 1993. — С. 342–343. Польською: «Przetoż za spolnym wszecch Stanow, na tym Seymie zezwołaniem, postanawiamy: iż ludzie swywolne ktorzy **na Ukrainie Ruskiej, Kiiowskiej, Wołyńskiej, Podolskiej, Braclawskiej**, pakta z Turki, Tatory, Wołochy, turbują, ktorzyby byli plebei».

⁸¹ РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Спр. 195. — Арк. 253.

⁸² Українське повсякдення ранньомодерної доби. — С. 311. Польською: «...Starostam, podstarosciem, dzierzawczom, xiążętom, panom u ryczerstwu **na Ukrainie: ruskiej, kijowskiej, wołyńskiej, podolskiej u bracławskiej mieszkajczem**» (Архів ЮЗР. — Ч. III. — Т. 1. — С. 12).

⁸³ Там само. — С. 312.

⁸⁴ Там само. — С. 312, 324.

⁸⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 21. — Арк. 191; Українське повсякдення ранньомодерної доби. — С. 326.

ському, будучи і мужньо проти неприятелів наших інших Москві і татарам залишаючись»⁸⁶. Тут цікаво звернути увагу на закінчення слова — воно писалося через «і» («и»), а не через «е», як у попередньому документі, — «Украини», не «Украине». Можливо, що це русин Лаврин Пісочинський⁸⁷, який довгий час був писарем канцелярії Руської метрики і королівським секретарем та ставив свій підпис на більшості універсалів і привілейних листів короля Стефана Баторія, «українізував» дану назву?

9 квітня 1582 р. король Стефан Баторій видає універсал, який адресується «**Українним воєводам, каштелянам, староствам нашим і їх підстаростам** в панствах наших»⁸⁸. У книзі підкоморського суду Київського воєводства за 1584 р. читаємо такий запис: «Відомості певні і досконалі з **України** приходять, же військо поганське кілька разів в **воєводство наше** недалеко від нас впадали і шкоди в побранню людей в полон [робили]»⁸⁹. Власне, тут «Київське воєводство» ототожнюється з «Україною». Після смерті Стефана Баторія, у період безкоролів'я було укладено Конфедерацію між шляхтою, яка була затверджена на сеймі 1586 р. і в якій писалося про «**України виценазваних воєводств**» («*Ukrain wyższej mianowanych Woiewodztw*»)»⁹⁰. Вальний сейм Речі Посполитої ухвалює у 1589 р. спеціальну постанову під назвою «Заспокоєння **Українного свавільства**» («*Zahamowanie Ukrainnego swowoleństwa*»), де йшлося «про людей свавільних **Воєводств Руського і Подільського**, які переїжджають границі Коронні»⁹¹. Тобто у даному випадку термін «Українний» поширювався на Руське і Подільське воєводства Корони Польської. З огляду на це, переконані, що більшість польських вчених, які стверджують, що поняття «Україна» у XVI ст. поширювалося лише на Київське і Брацлавське воєводства⁹², очевидно, помиляються у своїх твер-

⁸⁶ РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Спр. 216. — Арк. 254; Документи Брацлавського воєводства... — С. 265.

⁸⁷ З біографією Л. Пісочинського можна ознайомитися: Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. // Студії з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. — Острог; Львів, 2002. — С. 140–146; Крикун М., Піддубняк О. Волинський маєток Лаврина Пісочинського (придбання села Кунева і захист права власності на нього) // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2010. — Вип. 9. — С. 97–135.

⁸⁸ БМЧ Краків. — Теки Нарушевича. — Рук. 124. — Арк. 93. Польською: «Wszem wobec Ukrainnym woiewodom, kasztelanom, starostom naszym i ich podstaroscim w panstwach naszym».

⁸⁹ Книга Київського підкоморського суду (1584–1644 рр.). — К., 1991. — С. 225–226.

⁹⁰ Volumina legum. — Vol. 2. — P. 225.

⁹¹ Ibid. — S. 288.

⁹² Див., наприклад: Литвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). — К., 2016.

дженнях. На цьому ж сеймі було ухвалено ще одну постанову під назвою «Староства Судові і **Україні [замки]** В[еликого] К[нязівства] Лит[овського]» («*Starostwa Sądowe y Ukrainne W. X. Lit.*») ⁹³.

У королівському привілеї від 14 квітня 1589 р., який надавав київському шляхтичу І. Ближинському у володіння Кременчуцький угод, зокрема, писалося: «...З того уходу службу воїнську яко й інша шляхта на **тій Україні** мешкаючи служити повинен; ...заслуги, які він **на Україні** при ньому (князі Михайлі Вишневецькому. — Т. Ч.) у багатьох потребах і битвах з неприятелями Речі Посполитої коронної буваючи в себе мужньо показував горла і кровопролиття свого не латуючи» ⁹⁴.

Згідно з постановою сейму Речі Посполитої за 1590 р. під назвою «**Порядок щодо** Низовців та **України**» («*Porządek z strony Nizowcow y Ukrainy*»), встановлювався козацький реєстр в 1000 чоловік, хоча спочатку планувалося 6000 осіб. Керувати реєстровими козаками, а також упокорювати усіх останніх «свавільних людей» мав великий коронний гетьман Речі Посполитої ⁹⁵. Тут треба звернути увагу на формулювання назви ухвали вищого законодавчого органу Польсько-Литовської держави, де йшлося про створення окремого правового статусу «щодо України». Тексти інструкцій послам Вишеньського, Серадзького, Познанського, Калішського, Краківського та інших воєводських сеймиків на вальний сейм були переповнені шляхетськими образами на «свавілья українне», «свавілья низових козаків», «козацьку сваволню» й попереджали, що «**Україну не можна залишити без жовніра**» ⁹⁶, «низовці і люди українні, щоб договорів не порушували» ⁹⁷.

3. Перетворення хоронімічної назви «Україна» на політонім: 1592–1649 рр.

16 січня 1592 р. новий король Речі Посполитої Сигізмунд III Ваза видав універсал про призначення спеціальних комісарів з розслідування, у якому зазначалося: «Дійшло до нас, що **на Україні — у воєводствах**

⁹³ Volumina legum. — Vol. 2. — P. 289.

⁹⁴ Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. — К., 2002. — С. 434; *Вирський Д.* Вишневецьчина: перші перемоги і перші соратники (1555–1595 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 15. — С. 120–121.

⁹⁵ Prawa Konstitucye y przywileje Krolewstwa Polskiego. — Warszawa, 1732–1738. — S. 1330; Volumina legum. — Vol. 2. — P. 310; Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. — С. 344–345.

⁹⁶ БМЧ Краків. — Рукоп. 2724. — Арк. 78; Арк. 418; Арк. 433; Рукоп. 2723. — Арк. 96.

⁹⁷ Там само. — ТН. — Рук. 1621. — Арк. 594.

Волинському, Київському, Брацлавському, — як у селах, так у містечках і містах люди свавільні, не зважаючи на зверхність нашу і право посполите, вчинили великі й нечувані шкоди, кривди, грабунки та вбивства»⁹⁸. Тут також йшлося про «вірності ваші, які **на Українах** проживають»⁹⁹. Отже, для польського короля у цьому конкретному випадку «Україною» була територія Волинського, Київського та Брацлавського воєводства. Королівська інструкція Сигізмунда III Вази, яка була подана 6 липня того ж року на провінційні сеймики, стверджувала, що «**люди Українні**» мають велику шкоду, яка надходить «з Низу» від козаків, а «**Українне свавільство** розходиться швидко...»¹⁰⁰. У зв'язку з цим, повідомляв король шляхту, «**комісара на Україну** з немалим людом [треба було] **послати**»¹⁰¹. У проекті постанови сейму Речі Посполитої за 1593 р. йшлося про те, щоб «воєводи, шляхетні старости, які домовляться між собою про час і місце, **у ті краї на Україну**, як собі час визначать, для учинення тієї справедливості [підуть]; ...тоді **старости наші Українні** швидко усі з почтом своїм, також стрільці і вибранці усі коронні і В[еликого] К[нязівства] Литовського проти таких рушити як тільки на гвалт мають»¹⁰².

У листі київського єпископа Йосифа Верещинського до канцлера Яна Замойського з Фастова від 29 серпня 1593 р. читаємо: «...А ще добре було б, щоб **Україна їхня** була міцна»¹⁰³. Тут також згадувалося про «**старост Українних**», однак особливу увагу потрібно звернути на те, що представник вищої духовної влади Корони Польської додавав до назви «Україна» займенник «їхня», тобто у даному випадку розумілося, що вона була «не своя» для католицького священника. Цей представник вищого кліру римо-католицької церкви у Київському воєводстві Речі Посполитої писав різноманітні публіцистичні трактати, серед яких були такі, де не тільки у змісті, але навіть у назві вживалося слово «Україна»:

⁹⁸ ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 140. — Арк. 376–379; Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. . — С. 33–35; Селянський рух на Україні 1569–1647 pp. — С. 86. Польською: «*Yż na Ukrainie wojewodztw: Wołyńskiego, Kiiowskiego, y Braclawskiego*».

⁹⁹ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 1. — С. 34. Польською: «*...Wiernosci wasze, którzy na Ukrainach mieszkacie*».

¹⁰⁰ БМЧ Краків. — Рук. 370. — Арк. 6–7. Польською: «*Aby ludzie Ukrainni z Nizu wszyscy uprzatnieni beli... Ukrainne swowolenstwo rospuscielo się barzo iest szkodliwe*».

¹⁰¹ Там само. Польською: «*...Tak isz przyszło K. I. M. comissarza na Vkraine z niemalym ludem zeslacz*».

¹⁰² Там само. — Рук. 2723. — Арк. 41. Польською: «*Woyewody, urodzone starosty, ktorzy porozumiawsy syę między sobą oczasie i myeiscu, w tamthe kraye na Ukrainye, yako sobye czas upatrzą, dlya czynyenia they sprawedliwosczy ziachacz...; tedy starostowye nasy Vkraynyu...*».

¹⁰³ *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские казаки. — К., 1904. — С. 309.

«Оголошення про створення рицарської школи для синів коронних *на Україні...*» («*Publika... tak ze strony fundowania szkoly rycerskiej synom koronnym na Ukrainie...*») (Краків, 1594). В одній з своїх тогочасних праць єпископ Верещинський писав, що «*Україна є довша і ширша, ніж Велика і Мала Польща*»¹⁰⁴.

У 1593 р. до «Руської метрики» канцеляристами Коронної канцелярії у Варшаві було внесено запис: «Данина Черминському добр названих городище Лисянка (*“Lesenka”*) *на Україні* вище Торговиці між ріками Ухорським Тікичем (*“Uchorskim Tykiczom”*)...»¹⁰⁵. Весною того ж року до Володимирської гродської книги був внесений текст відмови гетьмана Криштофа Косинського від керівництва над козаками Війська Запорозького, де були й такі слова: «...з тих часів пана *Косинського за отамана не мати і загалом на Україні заразом іншого* [обрати], *на те місце*»¹⁰⁶. З цих слів стає зрозумілим, що «Україна» тут виступала як політичний організм, який потребував собі зверхника — «отамана». Отже, саме з цього часу можна говорити про початок процесу поступового перетворення хороніма «Україна» на політонімічну назву.

16 березня 1595 р., коронні канцеляристи, які разом з королем перебували вже у Кракові, записали таку постанову: «Визволення від грошей підводних *міст українних*. Виволання від поборів *міст українних*»¹⁰⁷. У лютому 1596 р. король Сигізмунд III Ваза видає універсал, в якому писав про існування «*своєї*¹⁰⁸ *волі Українної*», а також про те, що «на тих зброднях, які *на Україні* до того часу чинилися; ...по ті часи вашої братії другій зважа *на Україні* стало»¹⁰⁹. У «конституції» вального сейму у Варшаві від 7 травня 1596 р. серед іншого зазначалося: «...Оскільки *на Україні* козацька *сваволя поширюється* з шкодою для Речі Посполитої

¹⁰⁴ Цит. за: Яковенко Н. Нарис історії України... — С. 10.

¹⁰⁵ Руська (Волинська) Метрика. Регести документів... — С. 447.

¹⁰⁶ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. I. — С. 54.

¹⁰⁷ Там само. — С. 450. В оригіналі: «Визволенє от пнезеи подводных *места украинные*. Wywołanie od poborow *miast ukrainnych*».

¹⁰⁸ У «Граматиці словенській...» І. Ужевича стосовно займенника «свій» зазначалося: «Займенник *свой* — свій, *своА* — своя, *своє'* — своє у латинів відноситься тільки до третьої особи, а в слов'ян вдало сполучається з усіма особами — *я маю свого пана* — я маю свого пана. *Ты маєшь своє'го 'о(т)ца* — ти маєш свого батька, *онь покорнымъ є'сть своєму старшому* — він покірний своєму старшому. Те ж саме стосується і первинного займенника *собѢ і себе* — собі і себе, як-от: *'я буду собѢ 'орати* — я собі буду орати, замість мені буду орати, *ты собѢ сѣешь* — ти собі (замість тобі) сієш, *'они собѢ жнуть* — вони собі жнуть, *вы себе вымовляє'те* — ви виправдуєте» себе».

¹⁰⁹ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. I. — С. 85.

чим далі»¹¹⁰. 1 жовтня 1596 р. король видає черговий універсал до «свавільного козацтва», де стверджувалося: «...У *восводствах Київському, Волинському і Брацлавському...*; *на Україну* втікали, служби немаючи»¹¹¹.

У листі «старшого» Війська Запорозького Гаврила Крутневича до короля Речі Посполитої Сигізмунда III Вази від 26 вересня 1600 р. говорилося: «...Товариші наші, до маєстату Вашої Королівської Милості послані, мали лист до *українних урядів* про наше перебування на послугах Вашій Королівській Милості *на Україні* вільне і безпечне..., не скривджені від *українних урядів* були як вірні і найнижчі піддані Вашої Королівської Милості»¹¹². 31 березня 1601 р. у листі «старшого» Війська Запорозького Самійла Кішки до великого коронного гетьмана Я. Замойського містилося прохання, «щоб [гроші і сукно] нам взагалі *на Україну* були прислані були згідно з обіцянкою Кор[оля] Й[ого] М[илості]»¹¹³. У листі Йосифа Верещинського до канцлера Яна Замойського від 15 квітня 1601 р. з Фастова писалося: «...Так шляхтичів сила як теж *людей Українних* і козаків Запорозьких немало»¹¹⁴.

У листі «старшого» Війська Запорозького Самійла Кішки до великого коронного гетьмана Речі Посполитої Яна Замойського від 1 грудня 1601 р. з Нової Мойжі поблизу Ренцена (територія суч. Латвії) зазначалося: «...То теж в[ашу] м[илість] повідомляємо, що і самі уже для великої муки *нашої на Україну йдемо*»¹¹⁵. Назва «Україна» неодноразово вживалася у листі гетьмана Війська Запорозького Івана Куцковича¹¹⁶ до галицького старости Юрія Струся (аж 7 разів!) від 11 травня 1602 р.: 1) «...Що нас м[ило]с[ти]вий пане Галицький від в[ашої] м[илості] самого під той час *нашої відсутності в Україні*; 2) «...Указав їм (Війську Запорозькому. — Т.Ч.) в[аша] м[илість] *міця по Україні, де є велика*

¹¹⁰ Volumina legum. — Vol. 2. — P. 364; Селянський рух на Україні 1569–1647 pp. — С. 112–113.

¹¹¹ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. I. — С. 131.

¹¹² АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 3036. — Арк. 35. Польською: «...towarzise nasze, do maiestatu W. Kr. M. poslane, mieli list do *urzędów ukraińnych* o przeisciu nasze s posług W. Kr. M. *na Ukraine* wolne y bezpieczne..., nie ukrzywdzonie od *urzędów ukraińnych* bely iako wierne i nainizse poddani Waszej Kro. M.»

¹¹³ АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 802. — Арк. 5–7.

¹¹⁴ *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские казаки. — С. 320–321. У цьому листі Й. Верещинський відрізняв «Польшу» від «України»: «Proszę do spraw prawnych o dwa Exempti *jeden do Polski a drugi ma Ukrainę*».

¹¹⁵ АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 675. — Арк. 41–42; Listy St. Zółkiewskiego. 1584–1620. — Kraków, 1868. — S. 115; Документи українського козацтва... — С. 124–125.

¹¹⁶ Лист написаний під час повернення козацького війська з Інфлянтської кампанії 1601–1602 pp. з білоруського міста Могилева.

частина домів і маєтностей наших»; 3) «...За учтиві послуги наші видати нам сказав на додаток і на очікуваний учтиво заслужений жолд наш, *почавши від Могилева усю Україну аж до гирла Дніпрового*»; 4) «...*Поспішали до України* і там очікували жолду свого заслуженого»; 5) «...То є воля і наказ Йо[го] К[оролівської] М[илості], щоб [ми] *зупинилися в Україні*»; 6) «...А ми за короткий час в доброму здоров'ї *на Україну прибули*»; 7) «...Бо вже *на Україні і в домах наших немає нічого*»¹¹⁷. Як можна зрозуміти з вищенаведених словосполучень, в офіційній топіці вищого керівництва Війська Запорозького вже на початку XVII ст. назва «Україна» поширювалася на територію «від Могилева» на півночі, до «гирла Дніпрового» — на півдні.

Наприклад, ще 1606 р. в універсалі гетьмана (старшого) Війська Запорозького Григорія Ізаповича від 20 грудня до Сигізмунда III Вази королівський уряд Речі Посполитої називався в т. ч. й урядом України-Русі («...єсьмо доносимо тую пересторогу до відомості Вашої Милості, *яко уряду Українного...*»¹¹⁸). На сеймі Речі Посполитої 1607 р. було ухвалено дві окремі постанови «Про *сваволю Українну*» («*O swawoli Ukrainney*») та «Про *міста Українні*» («*O miastach Ukrainnych*»)¹¹⁹. У першій згадувалися «*Староства Українні*» («щоб міщани і бояри Київського і Подільського воеводств підкорялися місцевим старостам»), а в другій йшлося про «свавільства міщан Брацлавських і Корсунських».

У документі під назвою «Вотум шляхтича, писаний на сеймику на сейм року Господнього 1606» слово «Україна» згадується три рази: 1) «...Оборони зовсім не маємо: татари *Україну плюндрують* коли хочуть»; 2) «чув від одного вірменина, що був у той час в Константинополі, коли великий гурт в'язнів з *України* як бидло пригнано»; 3) «і ті що до Татар виїхали (як то стверджують) *були їм провідниками на Україні*»¹²⁰.

¹¹⁷ АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 3036. — Арк. 40–42; Документи українського козацтва... — С. 131–133. Польською: 1) «...Co nas mczwy panie Haliczki od w. m. samego pod ten czas niebytnosci naszey *na Ukrainie*»; 2) «...Ukazał iem w. m. lieżą *po Ukrainie*, gdzie iesth większa częsz domów y majątnoszczy naszich»; 3) «...*Za uczciwé postugi nasze wydacz nam raczył na dopoczynienie y na oczekywanie uczciwé zasłużone[go] zoldu naszego, począwszy od Mohiliewa wszystkie Ukrainę asz do uscia Dnieprowego*»; 4) «...Pospieszali się *ku Ukrainie* y tam oczekywali zoldu swego zasłużonego»; 5) «...Tho jest wolía y rozkazanie Ie. K. M., zebysmy się położyli *na Ukrainie*»; 6) «...A my w krotkim czasie w dobrym zdrowiu *na Ukrainie* przibywszy...»; 7) «...Bo iusz *na Ukrainie* y w domach naszich nie маш poczo».

¹¹⁸ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 1. — К., 1863. — С. 152.

¹¹⁹ Volumina legum. — Vol. 2. — P. 443.

¹²⁰ Кулиш П. Материалы для истории воссоединения Руси — Т. 1. — С. 39–40. Польською: 1) «Obrony nic niemasz: tatarowie *Ukraine plundruią* kiedy chcą»; 2) «słyhałem

6 вересня 1609 р. краківський каштелян Я. Острозький писав до короля Сигізмунда III: «...Зволиш наказати мені, щоб я втихомирив, козацьке свавілля **на Україні** і щоб козаки не збиралися купами і не порушували угод з прикордонними сусідами. Але я сам не маю таких сил, щоб міг виправити те, що надто шкодить. Бо і **зараз по Україні розійшлися корогви**, які діють від імені В[ашої] К[оролівської] М[илості] і називають себе слугами В[ашої] К[оролівської] М[илості], хоча насправді ними не є»¹²¹. У постанові сейму Речі Посполитої 1609 р. під назвою «Про Козаків Запорозьких» йшлося про те, що козаки заважають «владі урядників наших, і **Уряду Українному** заважають», а тому «висилаються **на Україну** комісари наші»¹²².

Черговий сейм 1611 р. ухвалив постанову «**Про сваволю Українну Козацьку**» («*O swawoli Ukrainnej Kozackiej*»), у якій наголошувалося на тому, що в «**Українних воєводствах**» («*Wojewodztwach Ukrainnych*») козаки чинять усілякі «свавільства», а «**Українна сваволя** бере гору під протекторатом служби нашої і чинить великі шкоди і кривди станові шляхетському в його маєтностях»¹²³. Однак, зважаючи на загрозу нової війни з Османами, дозволялося набирати «роти Козацькі», видаючи відповідні листи на їхнє вербування лише шляхтичам.

На грудневому сеймі 1613 р. серед інших постанов щодо України ухвалено конституцію «Про комісію з Козаками», в якій заборонялося «самовільне покозачення» частини населення Київського, Брацлавського і Подільського воєводств Корони Польської, які виходили з-під юрисдикції своїх панів та визнавали владу козацького «старшого». Крім того, в іншій постанові «Про Козаків і людей свавільних» зазначалося: «Дбаючи, щоб надалі наша держава була забезпеченою від свавільних ватаг, а особливо **Українні місця**, які значно потерпіли від них раніше»¹²⁴. В іншій постанові того ж сейму «Про кварцяного жовніра» говорилося, що «кварцяний жовнір **призначений на оборону краям Українним**», і він має бути «в

od iednego Ormianina, że był na ten czas w Konstantynopolu, kiedy wielki gwałt więźniow z Ukrainy iako bydła przypędzono»; 3) «Y ci co do Tatar wyiachali (iako to twierdzą) śnać *im przewodnikami byli na Ukrainę*».

¹²¹ Жерела до історії України-Русі. — Т. 8. — С. 121; Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. — С. 146–147.

¹²² Volumina legum. — Vol. 2. — P. 465. Польською: «...Władzą urzędników naszych, y *Urząd Ukrainny mieszaia...*; wysyłamy *na Ukrainę komissarze*».

¹²³ Volumina legum. — Vol. 3. — P. 16; Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. — С. 350. Польською: «...Ponieważ *Ukrainna swawola* tak wielką gorę bierze, że stanowi szlacheckiemu w dobrach ich, i nascych, wielkie a nieznośne szkody y krzywdy...».

¹²⁴ Volumina legum. — Vol. 3. — S. 122; Селянський рух на Україні... — С. 351. Польською: «...Postregaiąc aby napotym Państwa nasze bezpieczeństwo swe miały od kup swywolnych, a osobliwie *Ukrainne mieysca*».

полях на Україні, там де є потреба його призначення¹²⁵. В універсалі короля Речі Посполитої Сигізмунда III Вази про створення «козацької комісії», який було видано з Варшави 15 березня 1614 р., говорилося: «...Також і про місце достатньо порозумівшись, зараз на *Україну Київську* заїхали»¹²⁶.

На сеймі 1615 р. воєвода Руського воєводства у своєму вотумі відзначав, що козаки «абсолютно домінують *на Україні*, бо все поспільство під їхнє право піддалося, запобігти цьому неможливо, бо жодна річ у них неможлива, і місця немає ні конституції, на авторитету Короля Його Милості»¹²⁷. У королівських пропозиціях на сейм наголошувалося: «...Є у нас на *Україні* внутрішня небезпека хоча, й немає зовнішньої. Чи не висить над нами неспокій козацької бурі? ...Й[ого] К[оролівська] М[илість] зволив призначити для збереження приязні з турками і *для очищення України* від згаданого свавілля комісарів, які мали вжити заходів чи то угодою, чи якимось іншим способом, щоб роз'єднати цих людей і привести якусь певну кількість із них до доброго порядку»¹²⁸.

Досить інформативною є королівська інструкція на сейм Речі Посполитої 1616 р.: «[Козаки] *замки наші України* зайняли...; і іншим правом кільканадцять *фортець Українних* собі привласнюють; ...*та частина України* в якій давно не постав, мечем і вогнем спустошив»¹²⁹. Цікаво, що цей сейм ухвалив дві постанови: «*Про стражів Українних*» («*O strazach Ukrainnych*») та «*Про розбої і злочинства України*» («*O rozbojach, u zlodziejstwach Ukrainnych*»)»¹³⁰ (в останній постанові йшлося про «свавільства» у Брацлавському воєводстві). Шляхта Корони Польської у 1617 р. вимагала, «щоб воєвода Київський частіше перебував *на*

¹²⁵ Volumina legum. — Vol. 3. — S. 81–82. Польською: «...że żołnierz kwarciany *kraiom Ukrainnym* na obronę naznaczone».

¹²⁶ Бібліотека Народова у Варшаві. — Відділ мікрофільмів. — Мф. 2632. — Арк. 212–215; Документи українського козацтва... — С. 163. Польською: «...Takze u o mieysciu dostatecznie porozumiowszy się, społecznie na *Ukrainę Kiiowską* ziachali».

¹²⁷ Бібліотека Польської Академії Наук у Курніку. — Од. зб. 325 (Бібліотека Народова. — Відділ мікрофільмів. — Мф. 2632. — Арк. 34; Див. також: *Брехуненко В.* Християнські козаки і християнські сусіди: моделі поєднання (XVI — перша половина XVII ст.) // Покликання. Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика. — К., 2009. — С. 98.

¹²⁸ Жерела до історії України-Русі. — Т. 8. — С. 165; Селянський рух на Україні. — С. 351–352.

¹²⁹ БМЧ Краків. — Рук. 109. — Арк. 497–498. Польською: «[Kozaki] *zamki nasze Ukrainne osiedli...* u inszym prawem *kilkanascie osad Ukrainnych* sobie przywlaszczaiqс».

¹³⁰ Volumina legum. — Vol. 3. — P. 137, 141.

Україні», і того ж вимагала від «старост українних», які рідко бували у своїх східних старостах¹³¹.

10 березня 1617 р. султан Агмед I у листі до короля Речі Посполитої вимагав покарати бунтівливих козаків та згадував про «*українних державців*»¹³². У листі до литовського магната Льва Сапіги за 22 вересня того ж року польський король Сигізмунд III Ваза писав: «А то *та Україна* від поган небезпеченства затруднили і затримали королевича Владислава, сина нашого, що перед тим взятого з дозволу Речі Посполитої до Москви зтягу так швидко, як була потреба закінчити, не міг, бо і сам за першими вістями *до України* повернутися мусив...»¹³³. Потрібно зазначити, що у цьому королівському листі до вищого урядовця Великого князівства Литовського в одному семантичному ряду згадувалися такі назви, як «Річ Посполита», «Москва» та «Україна».

Постанова вального сейму 1618 р. називалася «Про Козаків Низових»: «Так далеко зайшла *Козацька сваволя*, що поза тим, що *Українні обивателі* великі від них терплять кривди...»¹³⁴. В одній з посольських інструкцій на цей сейм зазначалося: «...Потрібно, щоб Й[ого] М[илість] П[ан] київський воєвода [Станіслав Жолкевський] частіше *бував на Україні*. Ми ж, як бачимо, мало від нього маємо допомоги, *бо в Києві був лише двічі*: їдучи до Москви і заїжджаючи на воєводство. Крім того, і урядників його там не дуже хвалять, бо, по-простому кажучи, кожен шукає, що — його [власне], а що — не Божове. *Українні панове старости, особливо магнати*, теж не думають про те, щоб навести порядок»¹³⁵. На вальному сеймі 1619 р. йшлося про оборону «*країв Руських, України до Землі Волоської прилеглих*»¹³⁶, а на черговому сеймі 1620 р.

¹³¹ БМЧ Краків. — Рук. 350. — Арк. 205–206. Польською: «Woiewoda Kiiowski częściej przebywał na Ukrainie... panowie starostowie vkrainni... gdyz sami nigdy w starostwach swoich nie bywaią...».

¹³² БМЧ Краків. — ТН. — Рук. 110. — Арк. 47.

¹³³ Жерела до історії України-Русі. — Т. 8. — С. 185. Польською: «...A to te Ukrainne od pogan niebezpieczentwa zatrudziły y zarymały krolewicza Władysława syna naszego, ze przedsiętego s pozwoleniem Rptey do Moskwy zaciagu tak prętko, iako było potrzeba konczyc, nie mógł, bo i sam za pierwszemi wiesciami *ku Ukrainie* się obrocic musiał...».

¹³⁴ Volumina legum. — Vol. 3. — P. 157. Польською: «...Tak daleko zaszła Kozacka swawola, że mimo to, iż *obywatele Ukrainny* wielki od nich ucisk y ukrzywdzenie cierpia».

¹³⁵ Жерела до історії України-Русі. — Т. 8. — С. 176–177; Селянський рух на Україні — С. 167–168. У березні 1618 р. моголівський купець Л. Власов стверджував: «...Не будет, указал, де, король *с Украины* с своими людьми и з запорожскими черкасы и з гайдуки итти, заговеv маслом, на Киев, а с Киева на Путивль да на Северу» (Документи російських архівів з історії України. — Т. 1: Документи з історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. — Львів, 1998. — С. 119).

¹³⁶ Volumina legum. — Vol. 3. — P. 169. Польською: «kraiow Ruskich, *Ukraine* y Ziemi Wołoskiej przyległych».

було ухвалено постанову під назвою «*Старости Українні*» («*Starostowie Ukrainni*»), де йшлося про «панів старост в замках Українних»¹³⁷. Як бачимо, у даному випадку пояснювалося, що «краї Руські» є «Україною», і вони граничать з «Волоською землею», тобто Волоським князівством.

20 листопада 1620 р. польський король Сигізмунд III Ваза видає привілейний універсал волинському воєводі Я. Заславському на володіння Переяславського староства з прилеглими землями. У цьому документі, зокрема, відзначалося: «...Двісті коней людей служилих своїм коштом при війську і гетьманові нашим *на Україні* ставити повинен будеш»¹³⁸. 21 серпня 1621 р. вийшов універсал про призначення королівським коморником у Київському воєводстві шляхтича В. Обалковського. У ньому кілька разів згадувалося про «Київську землю та всю Україну»: «...Селітри у всій землі Київській і *по усій Україні тій*, в полях диких Білгородських, Очаківських, Путивльських, біля Муравських шляхів татарських і біля рік Псел, Ворскла, Орелі і в інших диких місцях»¹³⁹. Як бачимо, у даному документі до іменника «Україні» застосовувався прикметник «уся».

У 1621 р. у Кракові було надруковано «летючий листок», який називався «Розмови свіжі про *новини з України, Угорщини і Туреччини*» («*Rozmowy swieze o nowinach y Ukrainy z Wegier y z Tyrek*»)¹⁴⁰. Того ж року до Київського літопису були вписані «Вірші на смерть служебного князя» Семена Лика, де були й такі рядки:

...Зичим від Москви і від Татар *успокоїв Україну* тим
Здорове *людей і місць Українних* обварював своїм...

У «Діаріуші» польського шляхтича Анджея Кості-Збіроховського за 1621 та 1631 рр., віднайденому нещодавно чернівецьким істориком Т. Ковальцем у польських архівосховищах, читаємо:

¹³⁷ Ibid. — С. 182. Польською: «...panow Starostow na zamkach Ukrainnych».

¹³⁸ Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. — Кн. 14. — Вып. I—III. — С. 119. Польською: «...dwieście koni ludzi służałch swym kosztem przy wojsku i hetmanie naszym *na Ukrainie* stawić powinien będzie».

¹³⁹ Там же. — С. 129—130. Польською: «...Saletry wszystkie, w ziemi Kijowskiej i *po wszystkiej Ukrainie tamtej*, w polach dzikich Białgorodskich, Oczakowskich, Putiwlskich, około Murawskich szlaków tatarskich i około rzek Psla, Worskla, Oreli i we wszystkich dzikowinach».

¹⁴⁰ БН у Варшаві. — Відділ мікрофільмів. — М/ф. 30218. Цікаво, що у квітні 1649 р. представник Апостольської столиці у місті Ясси, столиці Волошського князівства, надіслав повідомлення до Риму, в якому ужив назву «Україна» в одному семантичному ряду з «Польщею», «Угорщиною» і «Трансильванією»: «...Et aliis *Ungaris* contra *Polonos* bis in *Transylvania* et in *Ucraina* cum *Ungaricis* legatis agitabant[ur]» (Жерела до історії України-Русі. — Львів, 1911. — Т. XII. — С. 105).

В Україні з Козаками як велося
 Танець кривавий марсовий і як довго тривало,
 Що зрештою я отримав, а потім перепочинок,
 Який був після праці. Поглянь як їхалося
З України на Поділля проти хана
 Танок маршовий кривавий і так довго тривало...
 А інші **в Україну** — на службі залишені,
 Які свою платню взявши, роз'їхалися порізно,
 А ті, що **в Україні**, до козаків ставилися грізно,
 Не бажаючи їм поступатися лежами своїми,
 Від Й[ого] М[илості] П[ана] гетьмана даними...
 А другі **в Україні** в службі затримані,
 Зі своєї плати узявши, роз'їхалися
А українні Козаки ствали грізно...¹⁴¹

У цьому щоденнику подається також такий документ, як «*Ресстр хоругв на Україну*»¹⁴².

4 грудня 1622 р. перемишлянський єпископ Ісая Копистенський пише листа до московського патріарха Філарета, де говорить, що «не маємо де прихилити голови своєї, скрізь *тут на Україні*, в землі Київській...»¹⁴³. Про «українну сваволю» йшлося в універсалі короля Сигізмунда III Вази за 1624 р.¹⁴⁴

У 1625 р. великий коронний гетьман С. Жолкевський відзначав, що козаки, «забувши віру й підданство, удільну собі Річ Посполиту творять, на горло та маєтність невинних людей наступають, *вся Україна* від них залежна, шляхтич в домі своїм не вільний, в містах і містечках Його Королівської Милості весь уряд, вся влада при козаках, узурпують собі юрисдикцію, право становлять»¹⁴⁵. У грудні того ж року сеймики Корони Польської отримали королівську інструкцію, в якій також наголошувалося на тому, що «*окрема собі Річ Посполита* утверджується, на горла, на маєтності людей невинних наступають, *Україна вся є від них зруйнована*, шляхтич у домі своїм не вільний, в містах і містечках Й[ого] К[оролівської] М[илості] усі уряди, уся влада при козаках, привласнюють

¹⁴¹ Ковалець Т. Діаріуш Анджея Кості-Збіроховського про козацькі повстання 1625 та 1630 рр. в Україні // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 15. — С. 382.

¹⁴² Там само. — С. 393.

¹⁴³ РДАДА. — Ф. Посольський приказ, Малоросійські справи, 1622. — Спр. 1. — Арк. 6–7. Опубл.: Кулиш П. Матеріали для історії воссоединения Руси — Т. 1. — С. 131; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — Т. I: 1620–1647 годы. — М., 1953. — С. 27–28.

¹⁴⁴ Кулиш П. Матеріали для історії воссоединения Руси — Т. 1. — С. 141–142.

¹⁴⁵ Жерела до історії України-Русі. — Т. 8. — С. 285.

собі юрисдикцію, право собі встановлюють; *на Україні* для приведення в покору козаків; ...ніж і в домі *[на] Україні* мати постійну небезпеку»¹⁴⁶. Власне, з цього тексту стає зрозумілим, що «вся Україна» була не тільки «зруйнована козаками», але у ній встановлювалися нові державні та судові органи й таким чином творилася «окрема Річ Посполита». У листі коронного конюшого Христофора Збаражського до короля за 1623 р. вживалося таке словосполучення, як «*уся Київська Україна і Біла Русь*» («*wszystkiew Kijowskiej Ukrainy u Białey Rusi*»)¹⁴⁷.

На Варшавському сеймі 1627 р. було ухвалено постанову «*Оборона України від поган*» («*Obrona Ukrainy od pogan*»), за якою «*України* від поган мав стерегти жовнір», який повинен був бути при «*війську Україннім*» і в якому також мали знаходитися «*люди старостів Українних*»¹⁴⁸. Аналогічна постанова була ухвалена на варшавському сеймі 1628 р., де також йшлося про «*Українне військо*» та організацію «*оборону України*»¹⁴⁹. Вищий законодавчий орган Речі Посполитої у 1629 р. підтверджує попередні постанови сеймів стосовно «*Оборони Українної*» («*Obrona Ukrainna*») та ухвалює нову «конституцію», де йшлося про особливості «*Українної оборони*» («*Ukrainney obronie*»), яку мусило забезпечувати «*військо те Українне*»¹⁵⁰. У виступі на сеймі 1630 р. король Сигізмунд III Ваза звернувся до магнатів і дрібнішої шляхти із закликом, що «оскільки їм нічого не вартує за будь-якої нагоди повернутися до звичайної сваволі... треба *зміцнити Україну надійною охороною*»¹⁵¹. 28 березня того ж року польний гетьман С. Конєцпольський видав універсал до шляхти Волинського воєводства, у якому наголошувалося на «*Українному свавільстві*» («*swawoleństwo Ukrainne*»)¹⁵².

У королівських пропозиціях на сейм 1631 р. загострювалася увага на козацькому повстанні, яке «підбурило всю Україну»: «...Жорстоко замордували свого старшого, поставленого з руки й. к. м., та інших стар-

¹⁴⁶ Там само. — С. 286. Польською: «...Udzielną sobie Rzecz Pospolitą stanowią, na gardła, na majątność ludzi niewinnych następują, *Ukraina wszystka jest od nich zgoldowana*, szlacticz w domu swym nie wolny, w miastach i w miasteczkach J. K. M. Wszystek rząd, wszystka władza przy kozakach, usurpują sobie jurysdykcya, prawa stanowią; ...*na Ukraine dla wprawienia w posłuszeństwo kozaków; ...niżli i w domu Ukrainę mieć w ustawicznym niebezpieczeństwie*».

¹⁴⁷ Кулиш П. Материалы для истории воссоединения Руси. — Т. 1. — С. 102.

¹⁴⁸ Volumina legum. — Vol. 3. — P. 260. Польською: «...*żołnierza, który Ukrainy od pogan stredz będzie*».

¹⁴⁹ Ibid. — P. 278.

¹⁵⁰ Ibid. — P. 292. Польською: «...*woyska tego Ukrainnego*».

¹⁵¹ Жерела до історії України-Русі. — Т. 8. — С. 289.

¹⁵² ЦДАУК. — Ф. «Луцький гродський суд». — Кн. 2143. — Арк. 361 зв.

ших, що зберігали покору¹⁵³, *підбуривши майже всю Україну* до бунту...; Для утримання їх у покорі і у зв'язку з небезпекою від поган *треба зміцнити Україну* надійною охороною»¹⁵⁴. На цьому сеймі йшлося про утримання «частини війська з *експедиції Пруської на Україну* повернутої»¹⁵⁵. 23 липня 1631 р. король Сигізмунд III Ваза застерігав воєводу Київського воєводства Тишкевича, щоб «не дійшло до якого-небудь кровопролиття, а потім і до хвилювання *козаків і всієї України*»¹⁵⁶. 6 лютого 1632 р. король Сигізмунд III Ваза видав привілейний універсал скарбовому писарю Ф. Мировецькому на володіння землею на р. Ворскла. У цьому документі дуже чітко локалізувалися королівські надання «на Україні»: «...Городища пусті двоє, Глинськом і Бельськом названі, вище Полтави, над рікою Ворсклою поблизу могили, Сковобора названою, за рікою Пелом, *на Україні*, в воєводстві Київським [що] знаходяться»¹⁵⁷.

У липні 1632 р. на Генеральній Конфедерації шляхти Корони Польської було заявлено, що частина земель Речі Посполитої була «*спустошена Українними війнами*», отже, потрібно думати про «*оборону України*»¹⁵⁸. Тут також згадувалося про «старостів Українних»¹⁵⁹. Після виборів нового короля, яким став Владислав IV, у документі під назвою «Присяга Їх Мосців пп. Маршалків» йшлося про те, щоб король разом «з отцем примасом, і їх милостями панами сенаторами, і гетьманами двох народів, домовившись, і *curam gerere miēi України*, дуже старався»¹⁶⁰. У «Конституції вального сейму Речі Посполитої» 1633 р. була спеціальна постанова під назвою «Дисципліна військова війська кварцяного, на *Воєводства Руські, і Українні* від поган, слугуюча» («*Dyscyplina militaris woyska kwarcianego, na Woiewodztwa Ruskie, y Ukrainne* od pogan, służąca»), в якій говорилося про «жовніра кварцяного на *Україні Речі*

¹⁵³ Йдеться про Григорія Чорного та його прибічників.

¹⁵⁴ Жерела до історії України-Русі. — Т. 8. — С. 356, 357; Селянський рух на Україні... — С. 139.

¹⁵⁵ Volumina legum. — Vol. 3. — P. 321. Польською: «że część woyska z ekspedycyi Pruskiej *na Ukrainę* obrocona».

¹⁵⁶ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 112. Польською: «...Nie przychodziło do jakiego krwi rozlania, a za tym i do poruszenia *kozaków i wszystkiej Ukrainy*».

¹⁵⁷ ЦДАУК. — Ф. «Володимирський гродський суд». — Кн. 1000. — Арк. 182. Польською: «...Horodyszczą pustę двоє, Hłińską u Bielską nazwanej, za rzeką Pselm, *na Ukrainie*, w wojewodztwie Kijowskim...».

¹⁵⁸ Volumina legum. — Vol. 3. — P. 347, 349. Польською: «...*Ukrainnymi woynami spustoszonych; obronę Ukrainy*».

¹⁵⁹ Ibid. — P. 350.

¹⁶⁰ Ibid. — P. 361. Польською: «...z Imcią X. Prymasem, y z Ich Mciami Pany Senatorami, y Hetmanami oboyga narodow, porozumiewać się, y *curam gerere tamtey Ukrainy*, będzie raczył».

*Посп[олитої]», а також вперше у польській діловодній мові уживалися такі словосполучення, як «жовніри **війська Українного**», «провіант війську **нашому Українному**»¹⁶¹. Цікаво, що у даному випадку це словосполучення у локалізаційному значенні стосувалося Київського, Волинського, Белзького, Брацлавського, Подільського і навіть Люблінського (!) воєводств, а також «Земель Руських»¹⁶². Однак на цьому ж сеймі було ухвалено постанову, де говорилося про «**Українні замки Великого Князівства Литовського**» і конкретизувалося, що йшлося про «Полоцький, Мстиславський, Вітебський, Суражський, Віленський, Гомельський, Речицький, Ушицький [замки]»¹⁶³. У сеймовій постанові 1635 р. відзначалося: «...До **тієї України**...; що на **тій Україні** деякі шляхетського стану люди тим виправам морським запорозьким козакам допомагають»¹⁶⁴.*

У Посольському приказі в Москві виокремлювали такі хоронімічні і політонімічні поняття стосовно східних воєводств Корони Польської та Великого князівства Литовського, як «Литовська Україна», «Литовська земля», «Литовська сторона»¹⁶⁵, «Литовське государство» та «Литовські городи». Зокрема, московськими писарями при описі знайдених документів початку XVII ст. було зроблено запис: «Ростригине смерти грамоты, како вы посланы от царя Василья **в Украины**, по всем городам, в Чернигов и от царицы иноки Марфы в Путивль и во все в порубежные города, обличаючи ево, Гришково, воровство, и что он на Москве убит»¹⁶⁶. Хоча зазвичай у московській традиції жителів Війська Запорозького переважно називали «черкасами»¹⁶⁷, «черкашенінами» (при цьому гетьмана досить часто називали «Черкаським гетьманом»¹⁶⁸, а саме Військо Запорозьке — «Черкаським військом»¹⁶⁹), «українні городи»

¹⁶¹ Ibid. — С. 373. Польською: «...żołnierz kwarciany na Ukrainie Rzeczyposp», «żołnierzom wojska Ukrainnego», «prowiant wojsku naszemu Ukrainnemu».

¹⁶² Ibid. — С. 374.

¹⁶³ Ibid. — С. 375.

¹⁶⁴ Ibid. — С. 403–404; Польською: «...Ku *tamtej Ukrainie*...;...*że na tamtej Ukrainie niektórzy stanu szlacheckiego ludzie tych inkursji morskich kozakom zaporoskim dopomagają*».

¹⁶⁵ У грамоті Посольського приказу Московського царства за 17.07.1638 р. до тультського воєводи І.Черкаського писалося: «...Приезжают из **литовские стороны** в **наши украинные городы** в Олексинской уезд в село Павшин, литовские торговые люди с продажным вином» (Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 240).

¹⁶⁶ Описание архива Посольского приказа 1626 года. — М., 1977. — Ч. 2. — С. 10.

¹⁶⁷ «...**Черкасы жили на Украине**», — стверджувалося в «Отписці путивльських воєвод» від 20.10.1658 р. до Москви (Акты ЮЗР. — Т. IV. — СПб., 1863. — С. 193).

¹⁶⁸ Див., наприклад: Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 482.

¹⁶⁹ Там же. — С. 477–478.

означували як «Черкаські городи»¹⁷⁰. Наприклад, у відписці путивльських воєвод О. Литвинова-Мосальського і І. Уварова до Розрядного приказу писалося: «А на Москве в Розряде выходец литвин Назарко Сахнов в роспросе сказался *с Украины из городка ис Сиволожи* казачьей сын... А вестей сказал: сее зимы пришли *ис Польши на Украину к Киеву* ляхи и стали в городках: в Быкове, в Березане, в Носовце... И на первом бою выходили *черкасы* на вылоску и в слободе в Мрине побили ляхов 2 роты по смете с 300 человек. А на последних боях ляхи приходили к Нежину со всеми людьми, и *черкасы сидели от ляхов* в осаде, и билися с ними с города»¹⁷¹. Ще в одному документі йшлося про свідчення в Розрядному приказі козака Павла Худого за 31 липня 1631 р.: «А *черкашенин* Павлик Григорьев сын Худый в роспросе сказался родиною шляхтич Мошинского повету...; и он де из Мошина и с женою своею с Офимьицею пошел в *черкасские городки* кормитца тому 4-й год и *жил на Украине в городке в Черкасех* своим двором, а *служил черкасскую службу за запорожскими казаки*...; И на сойме *ляхи* приговаривали, что быть на королевстве меньшему королевичу Казимеру. А *белорусцы* и *запорожские черкасы* говорили, чтоб быть на королевстве большому королевичю Владиславу»¹⁷².

5 листопада 1632 р. у Путивлі московськими воєводами розпитувався козак І. Павленко (Павлов), який прийшов до порубіжного міста Московського царства з міста Черкас: «...А жил де он в городе в Черкасех. А вести он, Ивашка, сказал нам, холопом твоим: *гетман де черкасской* Ондрей Деденко ныне живет в городе Черкасех, а сбора де *черкасом* при нем нет, а расказанья де ему, гетману, по си мест не было, чтобы войску

¹⁷⁰ Див., наприклад: Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 487. Зважаючи на те, що прикордонні землі Московського царства від Путивля та Севська й до Білгороду в московській документації називалися «государевыми украинными городами» («государевыми украинными»), в окремих випадках, щоб зрозуміти про яку територію йдеться, російські писарі, крім «Черкасских» та «Черкасских украинных городов», вживали для означення «Украинные / Украинские литовские города». «...И он (Богдан Хмельницкий. — Т. Ч.) де с ордою пойдет на Московское государство войною... А будет гетман учнет говорить, что писал государь к королю, будто они, *черкасы*, сложась с татары, хотят *государевы украины воевать*, и тем они у короля учинились в ненависти...», — з наказу Посольського приказу Московського царства за січень 1651 послу до Війська Запорозького Л. Лопухіну (Воссоединение Украины с Россией. — М., 1954. — Т. II. — С. 489–490). «Со всеми их *Черкасскими украинными городами*...», — відписка путивльського воєводи С. Прозоровського про події в «Україні» до Посольського приказу від 14.01.1651 р. (Там же. — С. 480).

¹⁷¹ РДАДА. — Ф. «Разрядный приказ», Приказный стол. — Стб. 40. — Арк. 144–148. Опубл.: Воссоединение Украины с Россией. — Т. I. — С. 101–102.

¹⁷² РДАДА. — Ф. «Разрядный приказ», Приказный стол. — Стб. 40. — Арк. 385–389. Опубл.: Воссоединение Украины с Россией. — Т. I. — С. 113–114.

куда итить и *на которую Украину*; ...А князь де Еремей Вишневетцой в Лубнах, а хотел де собрався итить на Муравской шлях, а для чево хотел итить, тово он, Ивашко, не ведает, а хочет де зимовать *на Украине* в своих городкех»¹⁷³. У вересні 1635 р. калужський воєвода Ф. Чулков писав до Посольського приказу в Москву: «...Как *польские и литовские купцы* вперед учнут с какими товары в Колугу приезжати, и мне, холопу твоему, их в Колугу пускати не велеть и велеть их отсылати назад. А сказати им велеть, чтоб ехати с торгом в твои государевы порубежные городы, а Колуга город непорубежный, и им ездить в Колугу не пригоже. А торговали бы они товары своими, опричь вина, *в твоих государевых порубежных городех, которые от их Украины*»¹⁷⁴. Документ під назвою «Распросные речи в Путивльской съезжей избе запорожских казаков...» за березень 1638 р. засвідчував: «В нынешнем де во 146-м году (1638), в великий пост на другой недели, пошли было *из литовских из украинских городов* в Запороги ляхов тысячи з две да з гетманом казацким с Ильяшом Переясловцем...»¹⁷⁵. 1 травня того ж року путивльський воєвода І. Плещеев писав до царя Михайла Федоровича: «...Подымают де из Запорог казаки, а хотят де приходить на *украинные литовские города* войною, а сложились де оне заодно с татарами, а мстить де им свою кров за то, что де их, казаков, ляхи и урядники по городом побивали и мучили и жен их, и детей и ныне де побивают же...; люди *в Литовской земли* говорят, что подлинно де казаки идут з Запорог на *литовские города* войною»¹⁷⁶. В грамоті Розрядного приказу до тульського воєводи І. Черкаського за 10 серпня 1638 р. йшлося: «...И безвестново приходу царя и царевичей и больших воинских людей (Кримського ханства. — Т. Ч.) *на Украину* тою Муравскою сакмою; ...А челобитчики, которые присланы к нам из Белгорода от *черкасково гетмана* от Яцка Остренина, и от полковников, и от сотников, и *от черкас*, и от *всего черкаского войска*...»¹⁷⁷. Путивльський воєвода Г. Пушкін відписував 17 травня 1639 р. до Москви: «...И те *польские и литовские черкаские города* для сыску детей своих...; будучи *в польских и в литовских, и в черкаских городах*, проведать допряма *запорожские черкасы*, которые были на Дону с донскими казаки вместе, турского город Очаков взяли ль...; А собрався де им у

¹⁷³ РДАДА. — Ф. «Разрядный приказ», Московский стол. — Стб. 79. — Арк. 358–372; Опул.: Акты Московского государства. — Т. 1. — № 463. — С. 409–411.

¹⁷⁴ РДАДА. — Ф. «Посольский приказ», Зносини Росії з Польщею, 1635. — Спр. 1. — Арк. 168–169. Опул.: Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 160–161.

¹⁷⁵ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 193.

¹⁷⁶ Там же. — С. 215.

¹⁷⁷ Там же. — С. 248.

Вишневецького, *всею Україною итти к полякам в сход*, а для чево итти им велено *в Польшу*, и тово де ему, Федьке, тот сотник не сказал»¹⁷⁸.

У своєму щоденнику домініканський чернець Шимон Окольський так описував початок повстання Війська Запорозького, яке відбувалося протягом 1637–1638 рр.: «...Докладно повідомили про бунт, купи, наїзди як на шляхетські, так і на козацькі домівки, про великий неспокій *як за Дніпром, так і на Україні*, про небезпеку, що загрожує шляхетським дворам і містам...; каштелян краківський вдався до іншого милосердного засобу: він *відрядив від себе послів до самого бунтівника Павлюка на Україну*...; чернь і піддані-випишки, непослушні реєстрові, швидко почали збиратися, в загони, наїжджали шляхетські домівки, міста, замки та *українські маєтності* Й[ого] Кн[язівської] м[илості] Ієремії Вишневецького...; Всьому військові наказано *повернути на Україну*, щоб погасити той запал»¹⁷⁹.

3 вересня 1637 р. великий коронний гетьман Речі Посполитої С. Конєцпольський видав універсал, який починався так: «Усім взагалі їх *милостям Українним пп. старостам, державцям, підстаростам, намісникам і урядовцям*»¹⁸⁰. Під час повстання Війська Запорозького проти коронної влади Речі Посполитої у 1637 р. його провідник, полковник Карпо Скидан, підписував свої звернення до населення як «*опікун усієї України*», «*поставлений для усієї України*», «*полковник Війська Й[ого] К[оролівської] М[илості] Запорозького на усій Україні*»¹⁸¹. Ось, наприклад, з якої інтитуляції розпочинався його універсал, який був виданий з м. Чигирин 24 жовтня 1637 р.: «Карпо Павлович Скидан, полковник Війська Й[ого] К[оролівської] М[илості] Запорозького, *поставлений для всієї України*». Далі очільник повсталого Війська Запорозького, звертаючись до «всього посполства і братів наших», означував «Україну» займенником «наша»: «...Дійшла до нас відомість про рішучі наміри жовнірів *прямувати до нас, на Україну*, в чому їм нехай Пан Бог не помагає»¹⁸². 21 листопада 1637 р. польський король Владислав IV видав універсал, який адресувався «Всім загалом і кожному зосібна, кому про те відати належить, а зокрема: *старостам і урядам гродським*,

¹⁷⁸ Там же. — С. 274.

¹⁷⁹ Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637 / Przez Szymona. Okolskiego. — Kraków, 1858. — S. 10, 11, 13–14.

¹⁸⁰ Ibid.

¹⁸¹ Ibid. — S. 26. Польською: «*Karp Pawłowicz Skidan, pułkownik J. K. M. Wojska Zaporoskiego, na wszystkiej Ukrainie zostawionie*».

¹⁸² Ibid. — S. 26. Польською: «...Iż дано wiadomość o statecznych zamysłach pp. żołnierzów, że pewne *ku nam na Ukrainie* już pobliżu przybierają się».

підстаростам і державцям всіх наших володінь на Україні»¹⁸³. У цьому королівському універсалі також згадувалося про «українські села і містечка» («*wsi i miasteczka ukraińskie*»). У відомій «Ординації Війська Запорозького реєстрового, в службі Речі Посполитій перебуваючому», яка була затверджена польським сеймом 1638 р., вживалися такі словосполучення, як «**Військо Українне**», «**Українні края**», «**старости і підстарости Українні**», та зазначалося: «Щоб козаки у віддалених **краях Українних** (окрім Черкас, Чигирина, Корсуня) і в інших містах, **на самій Україні** будучих...»¹⁸⁴.

Французький інженер на польській службі Гійом Левасер де Боплан визначив географічні межі «України» у своїй відомій праці, яка була написана протягом другої половини 1630-х років і називалася «**Опис України...**»: «Щоб краще Вас упевнити в цьому вагомішими, аніж слабкі слова, доказами, беру на себе сміливість з цілковитою покірністю і глибокою повагою піднести Вашій августійшій величності опис цього **великого пограниччя — України [Ukraine]**, розташованої між Московією [Moscovie] і Трансільванією, яку Ваші попередники здобули для Вас п'ятдесят років тому і розлогі рівнини якої стали настільки ж родючими, наскільки пустельними були досі. Це — нове королівство, яке віднедавна значно зросло завдяки доблесті і розумному поступуванню великого і незрівнянного Конєцпольського [Konespolski], краківського каштеляна і верховного головнокомандуючого Ваших військ... Якраз на цій топографічній карті Ви можете за мить оглянути з будь-якої точки цю **простору землю України**, володіння якою є для Вас таким же славним, як і вигідним... Ваша Величність, володіючи не лише прадавними польськими землями, а й цією **великою провінцією України**, до придбання якої я значною мірою причетний, здійснила на ділі благовоління, яке покійний король, Ваш брат...», «Велика незручність у **цьому краї на Україні** — це відсутність солі»¹⁸⁵.

У королівському універсалі Владислава IV від 10 січня 1643 р. відзначалося, що потрібно мати дозвіл на вивіз селітри з східних воєводств Корони Польської: «...В містах наших шляхетських, на ярмарках і на

¹⁸³ Ibid. — S. 163. Польською: «...Wszem wobec i każdemu zosobna, komu to wiedzieć należy, a mianowicie: *starostom i urzędom grodzkim, podstarościem, także dóbr naszych wszystkich na Ukrainie dzierżawcom*».

¹⁸⁴ Volumina legum. — Vol. 3. — P. 440. Польською: «...Aby kozacy w odleglejszych *krajach Ukrainnych* (krom Czerkas, Czechryna, Korszunia) i w inszych miastach, *na samej Ukrainie* będących».

¹⁸⁵ Г.Л. де Боплан. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. — К., 1990. — С. 22–24, 48–49, 63–65, 76–77, 92–93.

інших місцях цю селітру, яку, так купці, як і жида з *України вивозили*, а не мали листа нашого, яким би ми це дозволяли»¹⁸⁶. При цьому королем конкретизувалося, що селітру з «України» не можна було вивозити «в Москву і через Велике князівство Литовське у королівство і в Ригу».

Від початку революційного повстання у 1648 р., вочевидь, у відповідь на політичні претензії Війська Запорозького, король Речі Посполитої Ян II Казимир починає постійно згадувати у різних контекстах про «Україну» в своїх універсалах¹⁸⁷, а воєвода Київського воєводства А. Кисіль заявляє про її належність королівській владі: «...Маєстату Й[ого] К[королівської] М[илості], П[ана] Н[ашого] милостивого, який мене, недостойного слугу свого, *стражденної України держав своїх*, хотів мене першим сенатором [зробити] іменем усіх страждених братів» (лист до великого коронного канцлера Є.Осолінського від 24.04.1649 р.)¹⁸⁸. У той же час об'єднаний шляхетський сеймик Київського і Чернігівського воєводств засвідчував призначення А. Киселя «сторожем миру і *генеральним комісаром України*» («*strozem pokoju u commissarzem generalnym Ukrainy*»)¹⁸⁹. Власне, припускаємо, що саме цей факт, поряд з іншими чинниками, унеможлилював вживання Б. Хмельницьким у своїй гетьманській титулатурі назви «Україна» та прикметникового означення «Українний» або ж «Український»¹⁹⁰. У даному випадку гетьман Війська Запорозького, попри війну з Коронаю Польською, намагався діяти у тогочасному правовому полі та не виходити за рамки усталених політико-культурних традицій, які склалися у ранньомодерній Речі Посполитій.

¹⁸⁶ ЦДДАУ у м. Львові. — Ф. «Львівський гродський суд». — Т. 394. — Арк. 175–176. Польською: «W miastach naszych i szlacheckich, na jarmarkach i na innych miejscach takową saletre, którąby, tak kupcy, jakoi żydzi z *Ukrainy*, prowadzili, a nie mieli listu naszego».

¹⁸⁷ Див., зокрема, універсал Яна II Казимира від 19.01.1650 р.: «Війська теж наші коронні і чужоземні, *які в Україні* на становиська йдуть...» (Архів ЮЗР. — Ч. III. — Т. IV: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. — К., 1914. — С. 387). Так само про «Україну» постійно згадується у королівських «Інструкціях» до сеймів Речі Посполитої (Там же. — С. 697, 699, 701).

¹⁸⁸ Архів ЮЗР. — Ч. III. — Т. IV. — С. 147.

¹⁸⁹ Там же. — С. 414. З цього часу київський воєвода Корони Польської А. Кисіль підписує свої універсали та листи як «Адам з Брусилова Кисіль, *воєвода, генерал земель Київських, комісар Українний*» (Памятники, изданные Киевской временной комиссией. — Т. II. — Отд. III. — С. 575).

¹⁹⁰ Див.: Чухліб Т. Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1649–1659 pp.). — С. 13–41.

Висновки

По-перше, з огляду на пришвидшення об'єднавчих (унійних) процесів, які протягом XVI ст. відбувалися на теренах Корони Польської і Великого князівства Литовського (до якого входили Брацлавське, Волинське, Київське і Підляшське воєводства), поняття «Україна» та «Українний» поступово перетворюються з географічно-орієнтувальних термінів на політико-орієнтувальні та, по суті, вже на середину століття стають хоронімами, адже означають «край» або ж «землю» у розумінні історично-адміністративної території. Спочатку ці назви локалізували територію Черкащини, Брацлавщини, Вінниччини, Київщини і Полтавщини, але невдовзі почали спорадично використовуватися для маркування території, де компактно проживав відмінний від поляків і литовців етнос, що мав назву «русь», «русини», «руські». Згідно з дослідженнями українських та польських вчених, саме в Руському, Волинському, Подільському, Київському, Брацлавському, Підляшському, Белзькому та Чернігівському воєводствах Речі Посполитої проживав «руський народ»¹⁹¹. Вже 1566 р. у привілейному листі польського короля «Україна» називалася «*краєм*». Цікавою і досить показовою є уживання королівською канцелярією у 1567 р. такої лексичної конструкції, як «*здавна обичаю того на Україні*».

По-друге, з 1580-х років в королівській канцелярії Речі Посполитої на офіційному рівні почали вживатися такі локалізаційні словосполучення, як «Україна Руська», «Україна Волинська», «Україна Подільська», «Україна Київська», «Україна Брацлавська», що у першій половині XVII ст. стали об'єднуватися такою хоронімічною словосполучкою, як «Українні краї/Українний край». Потрібно зазначити, що від 1580 р. і до середини XVII ст. у постановах сеймів Речі Посполитої на офіційному рівні вживалася назва «Україна» для позначення східних воєводств Польсько-Литовської держави. Крім того, слово «Україна» вживалося у множині — «України» («України вищеназваних воєводств»), а також в поодиноких випадках писалося з букви «В» — «Вкраїна», «Вкраина». У тогочасному описі земель Речі Посполитої папський нунцій Алоїзій

¹⁹¹ Див., наприклад: Гуслистий К. До питання про утворення української нації. — К., 1967; Смолій В., Гуржій О. Як і коли почала формуватися українська нація. — К., 1991; Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998; Його ж. Витоки українського національного руху. — К., 2010; Моця О. Етнічні процеси в автохтонному середовищі на етапі ранньомодерної та модерної історії України // Укр. іст. журн. — 2010. — № 1. — С. 41–52; Литвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). — К., 2016; Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. — Warszawa, 1985 та ін.

Ліпомано, повідомляючи у Рим, уживав назву «Україна» поряд з «Малою і Великою Польщею», «Литвою», «Прусами», «Турками» і «Німцями»¹⁹².

По-третьє, у добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу в тогочасних слов'янських мовах (руській/староукраїнській, польській, московській/давньоросійській) існувало слово — «україна» (пол. *ukraina*); давньоукр. «украина», москов. «украйна»), яке вживалося для позначення «окраїнної місцевості» будь-чого або ж «прикордонної території». Власне, саме від цього слова в такому значенні поступово в межах Великого князівства Литовського та Корони Польської утворився хоронімічний прикметник «Українний», що писався як з малої, так і з великої літери. Протягом другої половини XVI — першої половини XVII ст. застосовувався у таких випадках — «Українні края», «Українні замки», «Українні міста», «Українні уряди», «Українні магнати», «Українні воєводи», «Українні каштеляни», «Українні старости», «Українні державці», «Українні підстарости», «Українні намісники», «Українні послы [на сейм]» «Українні урядники», «Українні стражі», «Українні слуги», «Українні обивателі (жителі)», «Українні люди», «Українні козаки», «Українні місця» тощо. Поступово суфікс «нн», що прийшов до руської мови з польської, «українізується» і замінюється на «ськ» — «Українські обивателі», «Українські маєтності», «Українські послы», «Українські слуги», «Українські міста» тощо.

Власне, історичний прикметник «Українний», вочевидь, вже з XV ст. означав приналежність до порубіжних/прикордонних воєводств Великого князівства Литовського й земель, що лежали на північ від володінь Очаківського еялету та Білгородського санджаку Османської імперії, а з моменту укладення Люблінської унії 1569 р. — східних/руських воєводств Речі Посполитої.

По-четверте, про політичне смислове навантаження на хоронім «Україна» засвідчували такі яскраві лексеми, які уживалися офіційними представниками Великого князівства Литовського, Корони Польської, Османської імперії та Війська Запорозького: «...Всім замкам його милості українним Великого князівства Литовського», «...У наших [королівських] володіннях, на Україні», «[Козаки] замки наші Українні зайняли», «воєвода Київський перебував на Україні», «...Треба зміцнити Україну надійною охороною», «Порядок щодо України», «...комісара на Україну послати», «...яко уряд Українний», «України держав своїх», «отаман для України», «призначений на оборону краям Українним», «...Полковник Війська Запорозького, поставлений для всієї України»,

¹⁹² Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce... przez J.U. Niemciewicz. — Warszawa, 1822. — Т. IV. — S. 77.

«опікун усієї України», «підбуривши майже всю Україну», «відрядив від себе послів на Україну», «усією Україною йти до поляків у похід», «генеральний комісар України» тощо.

По-н'яте, протягом кінця XVI — першої половини XVII ст. хоронім «Україна» поступово політизується і, по суті, перетворюється з географічно-орієнтувального на політонім — політико-орієнтувальний термін. Саме у цей час назва «Україна» стає офіційною для східних воеводств Речі Посполитої, адже постійно вживається у королівських універсалах, інструкціях польських королів на вальні сейми і провінційні сеймики, постановах сейму Польсько-Литовської держави, матеріалах дипломатичних переговорів, листах вищих урядовців Великого князівства Литовського та Корони Польської тощо.

По-шосте, з погляду політичної географії, «Україна» наприкінці XVI ст. була «довша і ширша за Малу і Велику Польщі» разом узяті. Це поняття також поширювалося на усю територію між «Московією» і «Трансільванією», а в «топографічних уявленнях» гетьманів та старшини Війська Запорозького дана назва охоплювала обшири від білоруського міста Могилева — на півночі і аж включно до гирла Дніпра в околицях тоді турецько-татарського міста Очакова — на півдні.

По-сьоме, особливу увагу потрібно звернути на семантичну відмінність в офіційному тезаурусі Речі Посполитої, Османської імперії, Московського царства та Війська Запорозького (а також у сприйнятті іноземців з різних країн Європи) стосовно уживання слова «Україна», що почала проглядатися на переломі XVI та XVII ст.

References

1. Abrahamowicz Z. (1959). Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672. (1). Warszawa. [in Polish].
2. Andrusiak M. (1951). Nazwa Ukraina. Chykhoh: Universytet Chykhoh. [in Ukrainian].
3. Adadurov V. (2013). Teoretychni zasady ta metodolohiia vypsuvannia ukrainskoi istorii v yevropeyskyi kontekst (pohliad istoryka-vsesvitnyka). Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, (2), 9–21. [in Ukrainian].
4. Barvynskiy B. (1916). Zvidky pishlo imia «Ukraina»? Viden. [in Ukrainian].
5. Barvynskiy B. (1909). Istorychnyi rozvii imeni ukrainsko-ruskooho narodu. Lviv. [in Ukrainian].
6. Bevzenko S. (1960). Istorychna morfolohiia ukrainskoi movy. Napysy iz slovozminy ta slovotvoru. Uzhhorod: Kameniar. [in Ukrainian].
7. Blanutsa A. (2017). Zemelna polityka Yahelloniv na ukrainskykh terenakh Velykoho kniazivstva Lytovskoho (1440–1572 rr.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].

8. Borschak E. (1948). Rus, Mala Rossia, Ukraina. *Revue des Etudes Slaves*. (XXIV). Paryzh. 98–115. [in English].

9. Brekhunenko V. *Khrystyianski kozaky i khrystyianski susidy: modeli poiednannia (XVI — persha polovyna XVII st.)*. (2009). Poklykannia. Zbirnyk prats na poshanu profesora o. Yurii Mytsyka. Kyiv: Instytut arkhеоhrafii. 98–120. [in Ukrainian].

10. Cılıç Orchan. (2017). Administrative Division of the Ottoman Empires Dominions in Eastern Europe. *Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy*. Zb. nauk. prats. Kamianets-Podilskyi. (6). 139–140. [in Turkish].

11. Chynczewska-Hennel T. (1985). *Swiadczenie narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.* Warszawa. [in Polish].

12. Chukhlib T. (2018). «Opikun dlia usiiei Ukrainy...»: nazva «Ukraina» v ofitsiinomu dyskursi krain Skhidnoi Yevropy ta Maloi Azii. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho Natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky*. (28). Kamianets-Podilskyi. 144–161. [in Ukrainian].

13. Chukhlib T. (2015). Poniattia «Ukraina» ta «Ukrainnyi» v ofitsiinomu dyskursi Viiska Zaporozkoho (1649–1659 rr.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. (15). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. 13–41. [in Ukrainian].

14. Chukhlib T. (2016). Poniattia «Ukraina», «Ukrainnyi» ta «Ukrainska derzhava» v ofitsiinomu dyskursi Viiska Zaporozkoho (1659–1665 rr.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. (16). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. 13–46. [in Ukrainian].

15. Chukhlib T. (2017). Poniattia «Ukraina», «Ukrainskyi», «otchyzna», «narod» v ofitsiinomu dyskursi Viiska Zaporozkoho (1666–1672 rr.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. (17). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. 41–79. [in Ukrainian].

16. Dashkevych Ya. (2011). *Etonimika mizh naukoiu ta politykoiu abo dovkola natsionalnoho imeni ukrainskoho narodu. «...Uchy nemozhnymy ustamy kazaty pravdu»: istorychna eseistka (1989–2008)*. Kyiv. 35–58. [in Ukrainian].

17. Dorošenko D. (1931). *Die Namen «Rus», «Russland» und «Ukraine» in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung; Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes*. Berlin. [in German].

18. Doroshenko D. (1932). *Pytannia pro skhemu istorii Skhidnoi Yevropy v zviazku z istorie Ukrainy. Nazvy «Rus» i Ukraina. Narys istorii Ukrainy*. Varshava. 2–36. [in Ukrainian].

19. *Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637 (1858)*. Kraków. [in Polish].

20. Kovalets T. (2016). *Diariush Andzheia Kosti-Zbirokhovskoho pro kozatski povstannia 1625 ta 1630 rr. v Ukraini*. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. (15) Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. 382–391. [in Ukrainian].

21. Kovalchuk M. (2015). *Vkliuchennia novykh terytorii do skladu Osmanskoj imperii ta formuvannia yii terytorialnoho ustroiu u XIV–XVI st.* *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. (18). 40–51. [in Ukrainian].

22. Kohut Z. (2011). *Kordony «Ukrainy»: terytorialni vizii kozakiv vid hetmana B. Khmelnytskoho do hetmana I. Samoilovycha*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. (3). 50–73. [in Ukrainian].

23. Kolodziejczyk D. (2000). Ottoman-Polish dipolomatic relations (15th–18th Century) In: An Annotated edition of “Ahdanes and Other Documents by Brill, Lejden, Boston, Köln. [in English].

24. Kravchenko V. (2005) Lytovska metryka. Knyha 561. Revizii Ukrainskykh zamkiv 1545 roku. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafiї NANU. [in Ukrainian].

25. Krykun M., Piddubniak O. (2008). Dokumenty Bratslavskoho voievodstva 1566–1606 rokiv. Lviv: Kameniar. [in Ukrainian].

26. Krykun M., Piddubniak O. (2010). Volynskiy maietok Lavryna PISOCHYNskoho (prydbannia sela Kuneva i zakhyt prava vlasnosti na noho). Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii. (9). 97–135. [in Ukrainian].

27. Kulakovskiy P. (2002). Kantseliariia Ruskoї (Volynskoi) metryky 1569–1673 rr. Studii z istorii ukrainskoho rehionalizmu v Rechi Pospolytii. Ostroh, Lviv. 140–146. [in Ukrainian].

28. Kulysh P. (1877). Materyaly dlia ystoryy vossoedyneniya Rusy. T. 1: 1578–1630. Moskva. [in Russian].

29. Kutrzeba S., Semkowicz W. (1932). Akta Unji Polski z Litwą 1385–1791. Kraków. [in Polish].

30. Lepiavko S. (1999) Ukrainske kozatstvo u mizhnarodnykh vidnosynakh (1561–1591). Chernihiv: Siverianskyi litopys. [in Ukrainian].

31. Litvin H. (2016). Z narodu ruskoho. Shliakhta Kyivshchyny, Volyni ta Bratslavshchyny (1569–1648). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

32. Lysiak-Rudnytskyi I. (1994). Istorychni ese: U 2 t. Kyiv: Osnovy. (1). [in Ukrainian].

33. Motsia O. (2010). Etnichni protsesy v avtokhtonnomu seredovyshchi na etapi rannomodernoi ta modernoi istorii Ukrainy. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. (1). 41–52. [in Ukrainian].

34. Motsia O. (2007). Yak Rus stavala Ukrainoiu. V: Terra Cossacorum: Studii z davnoi i novoi istorii Ukrainy. Naukovyi zbirnyk na poshanu profesora Valeriia Stepankova. Kyiv. 343–356. [in Ukrainian].

35. Nimchuk V. (2011). «Dohovory i postanovy prav i volnosti viiskovykh...» 1710 r. z pohliadu istorii ukrainskoi movy. «Pakty i Konstytutsii» Ukrainskoi kozatskoi derzhavy. Lviv: Svit. 34–48. [in Ukrainian].

36. Nimchuk V. (1995). Pravyla vydannia pamiatok, pysanykh staroukrainskoiu ta tserkovnoslovianskoiu movamy. (1). Kyiv: Naukova dumka. 24–30. [in Ukrainian].

37. Okhrymovych V. (1922). Pro vyholos i naholos slova »Ukraina«. Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. (CXXXIII). Lviv. [in Ukrainian].

38. Panashenko V. (1974). Paleohrafiia ukrainskoho skoropysu druhoi polovyny XVII st. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

39. Pivtorak H., Ponomariv O., Stoianov I., Tkachenko O., Shamota A. (2002) Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy. Kyiv: Instytut ukrainskoi movy. (6). [in Ukrainian].

40. Plokhii S. (2005). Nalyvaikova vira: Kozatstvo ta relihiia v rannomodernii Ukraini. Kyiv: Krytyka. 30–31. [in Ukrainian].

41. Rudnytskyi Ya. (1951). Slovo i nazva «Ukraina». Vinnipeg. [in Ukrainian].

42. Rudnytskyi Ya., Sichynskiy V. (1949). Nazva «Ukraina». Entsyklopediia ukrainoznavstva. Miunkhen–Niu-York. (1). 14. [in Ukrainian].

43. Rusanivskyi V. (2004) *Ukrainska mova. Ukrainska mova. Entsyklopediia. Vydannia druhe, vypravlene i dopovnene*. Kyiv: Instytut ukrainskoi movy. 717. [in Ukrainian].
44. Sas P. (2010). *Vytoky ukrainskoho natsiotvorennia*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
45. Sas P. (1998). *Politychna kultura ukrainskoho suspilstva (kinets XVI — persha polovyna XVII st.)*. Kyiv: Ukraina. [in Ukrainian].
46. Sereda O. (2015). *Osmansko-ukrainske stepove porubizhzhia v osmansko-turetskykh dzherelakh XVIII st.* Odesa: Odeskyi universytet. [in Ukrainian].
47. Sichynskyi V. (1944). *Nazva Ukrainy. Terytoriia Ukrainy*. Praha. [in Ukrainian].
48. Smolii V., Hurzhii O. (1991). *Yak i koly pochala formuvatysia ukrainska natsiia*. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu. [in Ukrainian].
49. Smolii V. (1998). *Natsionalno-vyzvolna viina v konteksti ukrainskoho derzhavotvorennia. Natsionalno-vyzvolna viina ukrainskoho narodu seredyny XVII st.: polityka, ideolohiia, viiskove mystetstvo*. Kyiv: Henez. 9–25. [in Ukrainian].
50. Smolii V., Stepankov V. (1997). *Ukrainska derzhavna ideia XVII–XVIII st.: problemy formuvannia, evoliutsii, realizatsii*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
51. Smolii V., Stepankov V. (1999). *Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676 rr.)*. Kyiv: Alternatyvy. [in Ukrainian].
52. Smolii V. Stepankov V. (2014). *Ukrainskyi politychnyi proekt XVII st.: stanovlennia natsionalnoho instytutu vlady*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
53. Sreznevskiy Y. (1989). *Slovar drevnerusskogo yazyka. V trekh tomakh. Reprintnoe yzdanye. (3/2)*. Moskva: Russkaia lyteratura. [in Russian].
54. Strcharska-Brzezina M. (2005). *Kozak Ukrainiński. Studium jeźkowe*. Kraków. 153–154. [in Polish].
55. Storozhenko A. (1904). *Stefan Batoryi y dneprovskye kazaky*. Kyiv. [in Russian].
56. Storozhenko A. (1919). *Malaiia Rossyia yly Ukrayna. Trudy podhotovytelnoi po natsyonalnym delam komysyisy. Malorusskyi otdel. Odessa. (1)*. [in Russian].
57. Shevchenko I. (2001). *Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom. V: Narysy z istorii kultury do pochatku XVIII st.*. Lviv: Svit. 7–16. [in Ukrainian].
58. Shelukhin S. (1921). *Nazva Ukrainy. Z kartamy. Viden*. [in Ukrainian].
59. Shelukhin S. (1926). *Ukraina — nazva nashoi zemli z naidavnishykh chasiv*. Praha. [in Ukrainian].
60. Tolochko P. (1994). *Nazva «Ukraina» v pivdenno-ruskykh litopysakh i aktovykh dokumentakh. V: Kyivska starovyna. (3)*. 5–7. [in Ukrainian].
61. Tsehelskyi L. (1915). *Samostiina Ukraina. Zvidky vzialasia y sheho znachat «Rus» i «Ukraina»*. Viden. [in Ukrainian].
62. Washchuk D. (2008). *Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyi u dokumentakh Lytovskoi Metryky. Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi. (8)*. 260–271. [in Ukrainian].
63. Vyrskyi D. (2015) *Vyshnevechchyna: pershi peremohy i pershi soratnyky (1555–1595 rr.)*. Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi. (15). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. 120–121. [in Ukrainian].

64. Yakovenko N. (2009). Vybir imeni versus vybir shliakhu (nazvy ukrainskoi terytorii mizh kintsem XVI — kintsem XVII st.). Mizhkulturnyi dialoh. (1) Iden-tychnist. Kyiv: Dukh i litera. 57–95. [in Ukrainian].

65. Yakovenko N. (1997). Narys istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].

66. Yaniv V. (1953). Vstupnyi kurs ukrainoznavstva. Miunkhen: Vydavnytstvo Ukrainskoho vilnoho universytetu. [in Ukrainian].

67. Zashkilniak L. (2008). Shkilna istoriia ochyma istorykiv-naukovtsiv. Materialy Robochoi narady z monito

Taras Chukhlib

**TITLES «UKRAINE» AND «UKRAINIAN» IN THE OFFICIAL
TESAURUS OF THE STATES OF EASTERN EUROPE AND SMALL
ASIA: DIACHRONIC-SEMANTIC ANALYSIS
(1490-th, — the middle of the XVII century)**

The article is devoted to the reconnaissance of principal terms as «Ukraine» and «Ukrainian». Author comes to the conclusion that mentioned concepts were widely utilized of East and Central Europe and Asia Minor during 1493–1648 on the ground of historical and linguistic analysis and other methods of texts-criticism of the official documents of the Grand Duchy of Lithuania and Polish Crown. The scholar resumes that the territory, which became under Zaporozian Host in borders of the eastern provinces of the Polish-Lithuanian Commonwealth, received the permanent political name «Ukraine», and also had other synonymous self-name.

Keywords: «Ukraine», «Ukrainian», Grand Duchy of Lithuania, Polish-Lithuanian Commonwealth, Zaporozian Host.